

Wojciech Kordyżon

<https://orcid.org/0000-0002-4291-886X>

Uniwersytet Warszawski

Mleko duchowne – Upominek od Pietra Paola Vergeria w polskim przekładzie Ostafiego Trepki z 1556 roku*

Artykuł służy przedstawieniu polskiego wydania z 1556 r. katechetycznego utworu skierowanego do dzieci znanego jako *Mleko duchowne*, którego łacińską wersję zredagował Pietro Paolo Vergerio. W pierwszej części zaprezentowano informacje bibliograficzne na temat druku oraz właściwości tekstu polskiego, a także omówiono kwestię adresatów spolszczenia oraz funkcjonalności zastosowanych w nim rozwiązań typograficznych. W części drugiej przedstawiono transkrypcję tekstu wraz z komentarzem językowym i podano szczegółowe zasady wydania.

The article presents the Polish edition of the 1556 catechetical instruction addressed to children known as the *Spiritual Milk*; its Latin version was edited by Pietro Paolo Vergerio. The first part contains bibliographical information about the printing and the characteristics of the Polish text. It also discusses the question of the audience of the translation and the functionality of its typographical solutions. The second part presents a transcription of the text together with a linguistic commentary and a detailed account of the applied transcription rules.

* Badania przedstawione w artykule zostały przeprowadzone w ramach projektu badawczego *Więcej niż propaganda. Polskojęzyczny program wydawniczy w Królewcu jako projekt edukacji religijnej i kulturalnej (ok. 1544–1575)*, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, nr 2020/37/N/HS2/00467.

Słowa kluczowe: Królewiec, Prusy Książęce, Ostafi (Eustachy) Trepka, Pietro Paolo Vergerio, Juan Valdés, katechizm, Aleksander Aujezdecki (Augezdecki)

Key words: Königsberg, Ducal Prussia, Ostafi (Eustachy) Trepka, Pietro Paolo Vergerio, Juan Valdés, catechism, Alexander Aujezdecki (Augezdecki)

Polski przekład *Mleka duchownego*, czyli katechizmu przeznaczonego dla dzieci, ułożonego pierwotnie przez Juana Valdésa, a następnie opracowanego przez Pietra Paola Vergeria, ukazał się w 1556 r. w oficynie Aleksandra Aujezdeckiego (Augezdeckiego)¹. Przedrukowano go w XIX stuleciu dwukrotnie. Najpierw tekst znalazł się w parallelnej edycji różnojęzycznych wersji utworu Valdésa, którą sporządził Edward Böhmer², a następnie ze względu na błędy w transliteracji podanej przez niemieckiego uczonego nową opracował Jan Karłowicz i ogłosił w „Pracach Filologicznych”³. Obaj badacze opierali się na jednym ówczesnie znanym egzemplarzu druku w polskim przekładzie, który należał do zbiorów Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg. Był to również jedyny egzemplarz, jaki znał Karol Estreicher⁴. Po zawierusze drugiej wojny światowej książkę długo uznawano za zaginioną⁵. Informację o egzemplarzu przechowywanym w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie w uzupełnieniu do *Bibliografii polskich druków ewangelickich* Władysława Chojnackiego podała Małgorzata Szymańska-Jasińska dopiero pod koniec ubiegłego wieku⁶. Tę samą informację uwzględniła potem

¹ [J. de Valdés, P. P. Vergerio], *Upominek, który Vergerius jasnemu panu Mikolajowi [—] posłał – Mleko duchowne dla karmienia i wychowania chrześcijańskich dzieci ku chwale boskiej*, tł. O. Trepka, Królewiec 1556 (VD 16: V 672). Tu i dalej wszystkie numery *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (dalej: VD 16) za wydaniem online: <http://www.vd16.de> (25 XII 2020).

² J. de Valdés, *Instrucion cristiana para los niños por Juan de Valdés en ocho lenguas / Christliche Kinderlehre*, hrsg. E. Böhmer, Bonn 1883.

³ J. Karłowicz, *Mleko duchowne z r. 1556*, „Prace Filologiczne”, 1, 1885, s. 404–433.

⁴ Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 32, Kraków 1938, s. 160.

⁵ Zob. W. Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530–1939*, Warszawa 1966, s. 190, nr 2160; P. Buchwald-Pelcowa, *Aleksander Augezdecki. Królewiec – Szamotuły, 1549–1561(?)*, Wrocław 1972 (Polonia Typographica Saeculi Sedecimi, t. 7), s. 70.

⁶ W. Chojnacki, M. Szymańska-Jasińska, *Uzupełnienie do „Bibliografii polskich druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530–1939”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1997, 2, s. 282, nr 2160.

także Vanessa Bock⁷. Wolumen z berlińskiego archiwum ma pieczęć własnościową dawnej królewskiej biblioteki – jest to więc ten sam egzemplarz, z którego korzystali wcześniejsi badacze. Na jego podstawie sporządzono również prezentowaną tu edycję utworu. Tekst warto opracować ponownie, ponieważ wydanie J. Karłowicza zawierało jedynie transliterację (podczas gdy w polskiej literaturze naukowej coraz powszechniej stosuje się transkrypcję), którą obudowano jedynie rudymenarnymi, właściwymi wydaniom dziewiętnastowiecznym, objaśnieniami.

Utwór Valdésa powstał przypuszczalnie w latach czterdziestych XVI w. w języku hiszpańskim, w którym zazwyczaj pisał ten autor – nie jest jednak znany odautorski przekaz tekstu ani w rękopisie, ani w druku⁸. W jakiejś formie – zapewne po włosku – tekst musiał funkcjonować przed 1549 r., zbliżony tytuł pojawia się bowiem na indeksie prohibitów z tego roku⁹. Pierwsze znane materializacje tekstu to książki w języku włoskim. Nie noszą one nazwiska Valdésa ani nie ujawniają tożsamości hipotetycznego tłumacza. Wiadomo o dwóch – przypuszczalnie najwcześniejszych – włoskojęzycznych drukach bez miejsca i daty wydania, a także dwóch kolejnych, już sygnowanych, z Bazylei z 1549 r. oraz z Pawii z 1550 r.¹⁰

Następnie Vergerio przetłumaczył katechizm Valdésa na łacinę, opatrując go własnym nazwiskiem, i wydał w Tybindze, w oficynie Ulricha Morharta w 1554 r., określając utwór w tytule jako „podarek” (łac. *munusculum*) dla Eberharda (1545–1568), syna Krzysztofa,

⁷ V. Bock, *Die Anfänge des polnischen Buchdrucks in Königsberg. Mit einem Verzeichnis der polnischen Drucke von Hans Weinreich und Alexander Augesdecki*, w: *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, hrsg. A. E. Walter, Köln 2004, s. 155.

⁸ Zob. J. C. Nieto, *Juan de Valdés on Catechetical Instruction. The Dialogue on Christian Doctrine and the Christian Instruction for Children*, „Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance”, 36, 1974, 2, s. 254; E. Böhmer, *Bibliotheca Wiffeniana. Spanish Reformers of Two Centuries from 1520*, vol. 1, Strassburg 1874, s. 71–72. Atrybucję autorską katechizmu dyskutowano jeszcze w XIX w. (zob. ibidem, s. 71, przyp. 12).

⁹ Zob. E. Böhmer, *Bibliotheca Wiffeniana*, s. 122.

¹⁰ [J. de Valdés, P. P. Vergerio], *Lacte spirituale, col quale si debbono nutrire e allevare i figliuoli de christiani in gloria di Dio*, Basilea 1549 (EDIT 16: CNCE 72343); [idem], *Latte spirituale, col quale si debbono nutrire e allevare i figliuoli de Christiani in gloria di Dio*, Pavia 1550 (EDIT 16: CNCE 80405). Tu i dalej numery *Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo* (EDIT 16) za wydaniem online: <http://edit16.iccu.sbn.it> (25 XII 2020); zob. też J. de Valdés, *Instrucion cristiana*, s. X–XII.

księcia Wirtembergii (1515–1568)¹¹. Znamienne, że Vergerio, przedrukując tekst wydawany wcześniej bez nazwiska Valdésa, nie przedstawił siebie jako autora, jak czasem się sugeruje, ale pozostawił w swego rodzaju niedopowiedzeniu jako osobę przekazującą tytułowy podarunek. Dopiero w drugim wydaniu łacińskim¹², mocniej zmodyfikowanym przez Vergeria, które wyszło u Hansa Daubmanna w Królewcu, wykorzystano na stronie tytułowej łaciński odpowiednik (*Lac spirituale*) tytułu występującego we wcześniejszych włoskojęzycznych edycjach utworu (*Latte* | *Lacte spirituale*). Książka tłoczona przez Daubmanna wyszła bez daty. Jan Karłowicz uznawał, że musiało to być „prawie równocześnie, jak się zdaje” z wydaniem tybińskim¹³, a zatem ok. 1554 r. Natomiast K. Estreicher wszystkie znane mu egzemplarze łacińskiej wersji sygnowane przez Daubmanna datował na rok 1556¹⁴, przyjmując, że książka nie mogła wyjść później niż przekład polski, który przeważnie oparty został na redakcji znanej z owego wydania królewieckiego (choć nieliczne ustępy, jak wskazał J. Karłowicz, świadczą o znajomości także pierwszego wydania łacińskiego, któremu przekład polski bywa okazjonalnie bliższy)¹⁵. W efekcie brak jednoznacznych wiadomości o drugim wydaniu łacińskim doprowadził do pewnych niejasności, gdyż Esther-Beate Körber w swojej monografii zinterpretowała obie daty jako świadectwo osobnych wydań. Jest to jednak niemożliwe, ponieważ i J. Karłowicz, i K. Estreicher uznali jedyny znany dzisiaj egzemplarz z Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel oraz niezachowane egzemplarze Biblioteki Tarnowskich w Dzikowie i Ordynacji Krasińskich za

¹¹ [J. de Valdés, P. P. Vergerio], *Illustri atque optimaе spei puero Eberhardo, illustrissimi principis et domini, domini Christophori Ducis Wirtembergensis etc., filio primogenito, munusculum Vergerii exulis Iesu Christi*, [Tübingen] 1554 (VD 16: ZV 18320).

¹² [Idem], *Lac spirituale pro alendis ac educandis Christianorum pueris ad gloriam Dei. Munusculum Vergerii* [—] *Domino Nicolao*, [—] *principis D. Nicolai Radivili* [—] *primogenito. Adiecta sunt: Prima christianae religionis elementa* [—] *per Andream Tricesium* [—] *et Mathiam Stoium*, Königsberg [1554–1556?] (VD 16: T 2151). Wspomnianych w tytule rzekomo współwydanych utworów Andrzeja Trzecieckiego i Matthiasa Stojusa prawdopodobnie nigdy nie wydrukowano (a przynajmniej nie odnaleziono nigdy żadnych egzemplarzy ani wzmianek o nich); zob. J. Karłowicz, op. cit., s. 417; J. Krókowski, *Wstęp*, w: A. Trzeciecki, *Carmina. Wiersze łacińskie*, oprac. J. Krókowski, Wrocław 1957, s. XXV.

¹³ Zob. J. Karłowicz, op. cit., s. 416.

¹⁴ Zob. K. Estreicher, op. cit., s. 159.

¹⁵ Zob. J. Karłowicz, op. cit., s. 418–419.

warianty tego samego wydania (książka z Augusty różniła się od tych znanych z kolekcji w Polsce tylko drobnymi korektami, które zazwyczaj wprowadzano już w trakcie drukowania jednego nakładu)¹⁶.

Zagadnienie dodatkowo komplikuje fakt, że niedatowane łacińskie wydanie królewskie zawiera w kolofonie informację, że ukazać się miały równoległe także przekłady niemiecki i polski¹⁷. Uwaga ta mogła jednak odnosić się tak do książki już wydanej, jak i przygotowywanej do druku, a jeszcze pozostającej w rękopisie. O ile jednak istnienie tłumaczenia polskiego nie pozostawia wątpliwości, o tyle odniesienie do przekładu niemieckiego nie jest całkiem jasne. Jan Sembrzycki sądził, że mowa tu o tybińskim wydaniu Morharta z 1555 r.¹⁸, ponieważ jest to jedyne znane niemieckie tłumaczenie utworu z owego czasu.

Cechy tekstu wydania polskiego były już omawiane przez J. Karłowicza, choć warto je ogólnie przypomnieć i uzupełnić¹⁹. Tłumaczem tekstu polskiego z druku Aujezdeckiego z 1556 r. był Ostafi (Eustachy) Trepka, aktywny w Królewcu i Wielkopolsce działacz luteranowski²⁰. Ten rzutki kaznodzieja zapisał się przede wszystkim jako tłumacz wielu dzieł na język polski, tak na potrzeby luteranńskiej edukacji religijnej w Prusach (katechizmów czy postyll), jak i tekstów eksportowanych poza księstwo, rozpowszechnianych w celu agitacji konfesyjnej, nieraz samodzielnie przezeń kolportowanych²¹. W lipcu 1556 r.

¹⁶ Zob. K. Estreicher, op. cit., s. 159; J. Karłowicz, op. cit., s. 417; por. E.-B. Körber, *Öffentlichkeiten der frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preussen von 1525 bis 1618*, Berlin 1998, tab. po s. 424 (*Verzeichnis der Drucke*), s.v. Vergerio, *Lac spirituale*.

¹⁷ [J. de Valdés, P. P. Vergerio], *Lac spirituale*, k. b₃ rec.: „Ex Italico, versus est etiam Germanice et Polonice”.

¹⁸ [Idem], *Ein edel schriftlich Kleinath und Verehrung*, tl. B. Hagen, Tübingen 1555 (VD 16: V 671); zob. J. Sembrzycki, *Die Reise Vergerius nach Polen 1556–1557, sein Freundkreis und seiner Königsberger Flugschriften aus dieser Zeit*, Königsberg 1890, s. 52.

¹⁹ Zob. J. Karłowicz, op. cit., s. 415–418.

²⁰ Działalność Treпки podsumowana została w monograficznym artykule T. Wotschkego, *Eustachius Trepka. Ein Prediger des Evangeliums in Posen*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, 18, 1903, s. 87–144; zob. też G. Ziaja, *Lexikon der bedeutendsten Protestanten in Polen-Litauen im 16. Jahrhundert*, Warszawa 2016, s. 152–153.

²¹ Na temat jego działalności jako tłumacza zob. też G. Jurkowlaniec, *Postylle Arsatiusa Seehofera i Antona Corvinusa w przekładzie Eustachego Treпки. Addenda et corrigenda do badań nad początkami postyllografii w języku polskim*, „Terminus”, 22, 2020, 1(54), s. 1–17; W. Kordyzon, *Rzymskie korzenie herezji. Słowo*

pisarz przypuszczalnie przywitał w Poznaniu Vergeria zmierzającego dalej do Królewca i Wilna, a zatem obaj reformatorzy najpewniej znali się osobiście²². Włoski eksbiskup uprawiał intensywną religijną dyplomację i utrzymywał kontakty z wieloma możliwymi patronami reformacji oraz jej działaczami, w tym celu podróżował kilkakrotnie do Prus i Polski w latach 1556–1560, aby spotkać się z księciem Albrechtem, wielkopolskimi magnatami wspierającymi luteranizm, a także z przywódcą ewangelików małopolskich Janem Łaskim. Jednym z wydawniczych efektów jego działań – poza wspomnianymi już wydaniem katechizmu – były także sygnowane jego nazwiskiem pro-reformacyjne druki polemiczne wychodzące w Królewcu po łacinie i w przekładach, m.in. wspierające Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” (1515–1565) w jego kampanii wymierzonej w nuncjusza papieskiego Alojzego Lippomana²³.

Poza przekładem Trepka spisał sygnowane posłowie (*Do tego, kto będzie czytał*, k. C₆rec.–C₇rec.). On też zapewne nadał tytuł, pod którym równolegle funkcjonuje tekst polski, informujący zarazem o zadedykowaniu dzieła młodemu Mikołajowi Radziwiłłowi (1549–1616), zwanemu później „Sierotką”, synowi Mikołaja „Czarnego”: *Upominek, który Vergerius jasnemu panu Mikołajowi [–] postać*²⁴ (zob. il. 5).

Boże w perspektywie historycznej, czyli wstępne uwagi nad „Książkami o tym, skąd wzięło początek Słowo Boże” Eustachego Trepki, w: *Figura heretyka w nowożytnych sporach konfesyjnych*, red. A. Bielak, W. Kordyzon, Warszawa 2017, s. 129–160;

²² W. Kordyzon, *Rzymskie korzenie herezji*, s. 106–107. O przekładzie *Mleka duchownego* w kontekście innych działań Trepki w tym czasie zob. ibidem, s. 109–110.

²³ Mowa zwłaszcza o przedruku listu Lippomana do Radziwiłła wraz z odpowiedzią magnata będącą publiczną manifestacją wiary (uzupełnioną o komponenty przedstawiające sukcesy reformacji w regionie) wydanymi jako *Duae epistolae altera Aloysii Lipomani Veneti [–] ad principem D. Nilcaum Radivilum [–], altera vero eiusdem [–] Radivili ad episcopum et legatum illum*, Królewiec 1556 (VD 16: L 1981); zob. więcej M. Ptaszyński, *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu*, Warszawa 2018, s. 521–524. Rok później w Królewcu ukazał się przekład niemiecki (VD 16: L 1982), a polski trzy lata później już w innym ośrodku (*Dwa listy na polski język właśnie wyłożone, jeden Alojzego Lipomana Weneta [–] panu Mikołajowi Radziwiłłowi [–], a drugi tegoż to [–] pana [–] do tego biskupa*, Brześć Litewski 1559). W roku wydania *Mleka* wyszły w Królewcu także inne dzieła Vergeria: *Catalogus haereticorum* (VD 16: K 175), *De Gregorio papa eius nominis primo* (VD 16: G 3130), *Scholia in bina Pauli pape huius nominis quarto* (VD 16: K 465), *Formula fidei tradita in synodo provinciali quae Lovitii in Polonia celebrata est* (VD 16: 1874).

²⁴ Któremu było zadedykowane także łacińskie wydanie Daubmanna.

Należy podkreślić dwuznaczność zawartą w polskim odpowiedniku łacińskiego *munusculum*, wyraz *upominek* oznaczał bowiem w XVI stuleciu tak ‘podarek, prezent dany na pamiątkę’ (co jest znaczeniem prymarnym i odpowiednikiem wyrazu łacińskiego)²⁵, jak i ‘upomnienie, przestrożę’ (co w polu semantycznym tego wyrazu lokuje również znaczenia związane z nauczaniem, dydaktyzmem)²⁶. Kolejny tytuł – *Mleko duchowne dla karmienia i wychowania chrześcijańskich dzieci ku chwale boskiej* – pojawia się dopiero na drugiej karcie (A₂rec.) (zob. il. 6). Dla porównania łacińskie wydanie Morharta z 1554 r. zostało oznaczone tylko wyrazem *Munusculum*, natomiast w wydaniu Daubmanna oba alternatywne tytuły (*Lac spirituale* oraz *Munusculum*) zmieszczono na pojedynczej stronie tytułowej.

Przynależność gatunkową utworu można określać różnie²⁷, jednak tłumacz polski w posłowniu wyraźnie informuje, że uznaje przekładany tekst za katechizm: „Nic w tym nie trzeba wątpić, iż ten katechizm będzie się tobie barzo krótki i niedostateczny widział” (k. C₆rec.). Tekst Valdésa-Vergeria, będący raczej zwięzłą renarracją wybranych wydarzeń biblijnych i ukazaniem ich znaczenia teologicznego, odbiega od najczęstszej formuły katechetycznej znanej w świecie luteranckim, czyli zainicjowanego przez *Mały katechizm* (1529) Marcina Lutra dialogu między uczniem i mistrzem ujętego w naprzemienne pytania i odpowiedzi. Jak zwróciła jednak uwagę Izabela Winiarska-Górska, we wczesnym okresie reformacji w języku polskim określenie „katechizm” miało charakter funkcjonalny, a niekoniecznie wskazywało na formę tekstu. Wyrazem tym określano w związku z tym nie tylko gatunek publikacji, ale i ogólniej sam jej przedmiot, czyli podstawowe prawdy wiary²⁸.

²⁵ Zob. J. Mączyński, *Lexicon Latino-Polonicum ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum*, Królewiec 1564, k. 238ver.: s.v. *Munusculum*.

²⁶ Na co wskazują m.in. użycia z XVI w. zarejestrowane w tzw. słowniku warszawskim; zob. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki, *Słownik języka polskiego*, t. 7, Warszawa 1919, s.v. *Upominek*. Dla Lindego *upominek* ‘upomnienie’ wręcz jako znaczenie prymarne (przykłady użycia również na materiale z XVI w.); zob. S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 6, Lwów 1860, s. 153: s.v. *Upominać*.

²⁷ Na przykład R. A. Pierce (*Pier Paolo Vergerio. The Propagandist*, Roma 2003, s. 243) klasyfikuje włoskie wydania Valdésa jako „traktaty teologiczne” (wyodrębniając „katechizmy” jako osobną kategorię, do której nie zalicza *Latte spirituale*).

²⁸ Zob. I. Winiarska-Górska, *Staropolskie ewangelickie katechizmy i kancjonały jako książki formacyjne*, w: *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. D. Chemperek, Warszawa 2015, s. 147–149.

Te w dziele Valdésa-Vergeria zostały sfunkcjonalizowane w ramach nacechowanej prostotą i bezpośredniością opowieści o historii zbawienia. José Nieto sądził, że była to w istocie innowacyjna metoda katechizacji rozwijana samodzielnie przez Valdésa²⁹. Pozwoliło to klarownie ustrukturyzować przedmiot nauczania, pokazując okres obowiązywania starotestamentowego Prawa („Zakonu” w tekście polskim), ujawniający ludzką grzeszność przez niemożność jego wypełniania, w kontraście do Ewangelii, która mówić miała o obietnicy zbawienia. Chronologicznie ułożone obrazy upadku Adama, ufności Noego, wiary Abrahama, Prawa danego Mojżeszowi i wreszcie Wcielenia stanowią podstawę narracji o usprawiedliwieniu tylko przez wiarę, co było wspólnym protestanckim postulatem, zarazem wywołującym niezgodę teologów rzymskich. Należy przy tym zauważyć, że *Mleko duchowne* w żadnej z szesnastowiecznych wersji językowych nie funkcjonowało oficjalnie jako utwór Valdésa, a więc kojarzono go zapewne z pierwszym redaktorem tekstu, czyli Vergeriem. Jednocześnie tekst Valdésa-Vergeria, tak ze względu na cechującą go prostotę, jak i dominację aspektu narracyjnego, bliskość tekstowi Pisma, nie miał wymiaru specyficznego konfesyjnie w ramach różnych nurtów reformacji. Z powodzeniem wydawany był w kręgach luteranckich (jak świadczą druki tybińskie i królewieckie), ale korzystano z niego także w pismach ewangelickich: jak zauważył E. Böhmer, w wydany w 1545 r. włoskim przekładzie katechizmu Jana Kalwina anonimowy tłumacz wcielił – bez oznaczania tego faktu – całe partie utworu Valdésa do przedmowy autorstwa genewskiego teologa³⁰.

Odbiorcami katechetycznego *Mleka duchownego* są deklaratywnie przede wszystkim dzieci („dziatki”), wzmiankowane już w tytule. W przedmowie do „pobożnego czytelnika” podkreśla się, że nauka podstaw wiary wpajana od najmłodszych lat skutkować będzie prawdziwym „pobożnictwem” także w wieku dorosłym. Motto umieszczone

²⁹ J. C. Nieto, op. cit., s. 263–269. Jak wskazuje badacz, podobnym podejściem do katechizacji u początku XVI w., które opierałoby nauczanie prawd wiary na dziejach zbawienia (jednak znacznie bardziej erudycyjnym), cechuje się jedynie katechizm luteranckiego teologa Georga Witzela (*Catechismus Ecclesiae. Lere und Handelungen des heiligen Christentums*, Leipzig 1535 [VD 16: W 3875]), który w znacznej mierze bazuje na słabo znanym ówczesnie dziele Augustyna *De catechizandis rudibus*, podczas gdy pracę Valdésa cechuje znaczna niezależność od tego tekstu i oryginalność.

³⁰ Zob. J. de Valdés, *Instrucion cristiana*, s. XII–XIII; J. C. Nieto, op. cit., s. 255–256.

na stronie tytułowej, pochodzące z Drugiego Listu do Tymoteusza, podkreśla ponadto, że osoba znająca Pismo Święte „od dziecinnych lat” przygotowuje się lepiej do zbawienia³¹. Zakres wieku odbiorców w tłumaczeniu polskim potraktowany został raczej szeroko i możliwie ogólnie: w przedmowie określa się ich także jako „młódz”, a zatem wyrazem zazwyczaj oznaczającym po prostu osoby młode³². Pewne wyobrażenie o docelowym odbiorcy dawać może także uwzględnienie adresatów dedykacji wydań królewieckich i tybińskiego, obaj byli bowiem dziećmi: młody Radziwiłł miał około siedmiu lat w momencie wydania przekładu polskiego, a Eberhard, syn księcia Wirtembergii – dziewięć, gdy Morhart drukował pierwsze wydanie łacińskie. *Mleko duchowne* nie było jednak zapewne skierowane bezpośrednio do młodych odbiorców, a zapoznanie się z przekazywanymi treściami mogło być zapośredniczone przez osoby wychowujące dzieci, na co wskazuje osobno wydzielony zwrot „ku chrześcijańskim rodzicom” wieńczący utwór. Nie zawiera on szczegółowych instrukcji, jak książkę wykorzystywać, ale przekazuje napomnienie o odpowiedzialności rodziny za chrześcijańskie wychowanie potomstwa „ku chwale boskiej”, a także wskazuje lakonicznie najważniejsze zagadnienia, których zrozumienie przynosi katechizm: woli Bożej („przeżrzenie”), Wierzy Pańskiej oraz istoty Trójcy Świętej.

Należy przy tym odnotować, że tytułowa metafora ujmująca podstawowe prawdy wiary jako „duchowe mleko” w swoim źródłowym kontekście, tj. Pierwszym Liście do Koryntian Pawła z Tarsu, odnosiła się nie tyle do dzieci, ile wszystkich znajdujących się u początku drogi duchowej w chrześcijaństwie, „niemowląt w Chrystusie”³³. Figura ta, wykorzystywana w homiletyce, zwłaszcza patrystycznej, podkreślać

³¹ Por.: „Ty natomiast trwaj w tym, czego się nauczyłeś i co ci powierzono, bo wiesz, od kogo się nauczyłeś. Od lat bowiem niemowlęcych znasz Pisma święte, które mogą cię nauczyć mądrości wiodącej ku zbawieniu przez wiarę w Chrystusie Jezusie” (2 Tm 3, 14–15, przekład Biblii Tysiąclecia).

³² Choć występującym także w szeregach synonimicznych z wyrazem ‘dziatki’; zob. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 14, Wrocław 1982, s.v. *Młódz*.

³³ Por.: „A ja nie mogłem, bracia, przemawiać do was jako do ludzi duchowych, lecz jako do cielesnych, jak do niemowląt w Chrystusie. Mleko wam dałem, a nie pokarm stały, boście byli niemocni; zresztą i nadal nie jesteście mocni. Ciągłe przecież jeszcze jesteście cielesni. Jeżeli bowiem jest między wami zawiść i niezgoda, to czyż nie jesteście cielesni i nie postępujecie tylko po ludzku?” (1 Kor 3,1–3). Dla kontekstu egzegetycznego tych wersów i dalszej bibliografii zob. K. H. Jobes, „Got Milk?”. *A Petrine Metaphor in 1 Peter 2.1-3 Revisited*, „Leaven”, 20, 2012, 3, s. 1–6.

miała walory słowa Bożego jako odżywczego pokarmu dla ducha. Treпка w posłowniu, bazując być może na szerokim znaczeniu pierwotnym, podkreślił dwukrotnie, że utwór skierowany jest nie tylko do najmłodszych, ale także dorosłych oraz „letnich” (k. C₇ver.), czyli osób w podeszłym wieku. To o tyle istotne, że zapewnieniem tym starał się być może poszerzyć krąg odbiorców dzieła ze względu na niewystarczającą wciąż do celów katechetycznych produkcję drukarską protestanckich ksiązek religijnych w języku polskim.

Warto w związku z tym zarysować, jakie jest miejsce *Mleka duchownego* w perspektywie innych polskojęzycznych druków katechetycznych tłoczonych ówczesnie w Królewcu. Wszystkie były elementem szerszej proreformacyjnej akcji agitacyjnej mającej na celu tak pozyskanie nowych zwolenników tego nurtu religijnego poza Księstwem, jak i zapewnienie polskojęzycznym poddanym pruskim właściwej literatury formacyjnej i edukacyjnej³⁴. Zapotrzebowanie na katechizmy w językach wernakularnych wciąż rosło i obejmowało również osoby niepiśmienne. Sposób ich użytkowania precyzuje się np. w *Kirchenordnung* z 1558 r., gdzie wprost wyrażano nakaz, by nauczano lud katechizmu z wersji drukowanej, dbając przy tym o to, żeby katechizacja była zrozumiała dla miejscowej ludności, posługującej się językami innymi niż niemiecki (czyli dla użytkowników polskiego, litewskiego i staropruskiego)³⁵. W 1556 r., gdy Aujezdecki tłoczył *Mleko duchowne*, nie istniał jeszcze, dość wierny zresztą, polski przekład *Małego katechizmu* Lutra dokonany przez Jana Radomskiego, który został wydany dopiero w 1562 r.³⁶ Nie wiadomo także, czy wciąż funkcjonowało nieznane dziś z żadnego egzemplarza tłumaczenie *Enchiridionu* przygotowane przez Liboriusa Schadilkę i wydane ok. 1533 r., być może w oficynie Hansa Weinreicha³⁷.

³⁴ Dla ogólnego przeglądu charakteru i celów drukarstwa polskojęzycznego w Prusach tego czasu zob. J. Małłek, *Ekspansja kultury polskiej na Prusy Książęce XVI w.*, w: idem, *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, Toruń 2012, s. 295–306; zob. też *Królewiec*, w: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962, s. 217–220.

³⁵ W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 3: *Dokumente*, Göttingen 1968, s. 100.

³⁶ M. Luther, *Enchiridion. Catechismus maty prze plebany i kaznodzieje niedouczone i lud prosty*, tł. J. Radomski, Królewiec 1562 (VD 16: L 5343).

³⁷ Zob. V. Bock, op. cit., s. 144; zob. też J. M. Reu, *Quellen zur Geschichte des Katechismus-Unterrichts*, Bd. I/3,1a, Güttersloh 1927, s. 45–49.

Zapewne istniały w obiegu katechizmy Jana Seklucjana z lat 1545, 1547 i 1549³⁸ oraz Jana Maleckiego z 1546 r.³⁹ Sądzi się, że także Aujezdecki mógł wydać w 1552 r. jakąś formę tłumaczenia *Małego katechizmu*, ale zachowane fragmenty druku nie pozwalają z całą pewnością potwierdzić tej hipotezy⁴⁰. W 1556 r. ukazał się także w oficynie Hansa Daubmanna polski przekład katechizmu Johanna Brenza⁴¹, również opracowany przez Trepkę. Liczący ponad 300 kart wykład wiary, w podtytule opisany jako taki, „który możesz dobrze małą Bibliją nazwać”, znacznie przekraczał jako całość możliwości intelektualne przeciętnego wiernego. Z tej perspektywy warto zwrócić uwagę na kompleksowość działań Trepki, który jednocześnie w innej oficynie zapewnił wydanie *Mleka duchownego*, przynoszącego treści znacznie prostsze, związane i rudymenitarne.

Komunikatywność tekstu przekazywanego drukiem kształtowana była także środkami typograficznymi. Porównanie wydań utworu z oficyn Morharta, Daubmanna i Aujezdeckiego ukazuje w tym zakresie ciekawe zmiany, choć ze względu na skomplikowany proces wytwórstwa dawnej książki trudno jednoznacznie wskazać osoby (drukarz, wydawca-redaktor, tłumacz?) odpowiedzialne za te modyfikacje. W wydaniach *Mleka duchownego*, utworu będącego tekstem ciągłym (w przeciwieństwie np. do dialogowanego *Enchiridionu* Lutra), poza zastosowaniem stosunkowo prostej składni, pozbawionej długich okresów retorycznych, widoczna jest także chęć wyklarowania treści za pomocą typograficznej delimitacji. Poszczególne partie tekstu zostały we wszystkich wydaniach podzielone na krótkie bloki akapitowe, jednak utwór w różnych wydaniach zaopatrywany

³⁸ J. Seklucjan, *Simplex textus catechismi. Katechizmu tekst prosty dla prostego ludu*, Królewiec 1545 (VD 16: L 5342); idem, *Catechismus, to jest Nauka naprzedniejsza i potrzebniejsza ku zbawieniu o wierze krześcijańskiej*, Królewiec 1547 (brak w VD 16); idem, *Catechismus, to jest Krótka, prosta starej wiary chrześcijańskiej nauka*, Królewiec 1549 (VD 16: S 5406); zob. też V. Bock, op. cit., s. 146–147; S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949, s. 27–32.

³⁹ J. Malecki, *Catechismus, to jest Nauka krześcijańska od apostołów dla prostych ludzi we trzech częstkach zamkniona*, Królewiec 1546 (VD 16: M 385); zob. też V. Bock, op. cit., s. 147.

⁴⁰ Zob. *Aujezdecki Aleksander*, w: *Drukarze dawnej Polski*, t. 4, s. 23; V. Bock, op. cit., s. 152.

⁴¹ J. Brenz, *Catechismus to jest Zupelna nauk chrześcijańska [—] który możesz dobrze małą Bibliją nazwać*, tł. O. Trepka, Królewiec 1556 (VD 16: B 7666).

proprium autem per christianam regenerationem.
AGNOScant & Christum Dominum illum
 qui nos a peccato, morte, & inferno redemit ac liberauit.

DEVM quoque esse inuisibilem, incomprehensibilem & immortalem, in quo sit (imò qui ipse sit) omnis potentia, sapientia, iustitia, bonitas, misericordia, ueritas & fidelitas.

QVI Deus omnipotens per uerbum suum creauit Caelum & terram, & quicquid in eis continetur.

EODEM uerbo creature omnes in propria essentia conseruantur & uegetantur, quas sic regit & gubernat, ut ne solum quidem sine ipsius uoluntate ex arbore dilabatur.

COGNOScant etiam Deum, creatis rebus omnibus hominem creasse, superiorem & excellentiorem cunctis que sunt super terram, utpote immortalem, sapientem, iustum, ueracem & fidelem, quem deinde tot tantisque dotibus ornatum in terrestri paradiso collocauit.

IS porro, amissa per inobedientiam Dei imagine & similitudine, similis factus est animalibus brutis, possibiliter & mortaliter, spiritibus animo immundis iniustus, impietate, malitia, & nequitia. Sicque immutatus è paradiso terrestri eiectus.

C V I V S hominis sic lapsi posteritas omnis, in exilio

lio nascuntur Ade progenitori per omnia similis neque scitur, ex cuius inobedientia intelligent omnes oportet Deum ipsi inimici qui eos ueluti hostiliter etiam tractet, dum in eos sententiam aduersus primum hominem latam exercet.

INTELLIGANT quoque Deum ab ipsis in hostem reputari, quatenus ex uniuersis animalibus, homo solus diuine uoluntati reluctatur.

GLISCENTE uero hominum malitia, misso diluuiio, extinxit Deus homines & iumenta, seruatis tantum Noah, uxore, filiis, eorumque uxoribus, cum magnobrutorum animantium numero. Quæ non ideo seruata sunt, quòd Arca par fuerit ad ea seruanda, sed quoniam Noah credens Deum posse & uelle promissa prestare, fidem eius uerbo habens in Arcam ingressus est. Itaque non seruatus est per Arcam sed per fidem, qua sultus se ipsum cum domesticis & brutis animalibus Arca commisit.

POST diluuium elegit Deus Abrahamum ex omnibus hominibus, quem cum multis modis tentauisset fidelemque comperisset, pollicitus fuit iurans per semetipsum in eius femine benedicendas omnes gentes ipsiusque fore mundi heredem, his promissis cum Abraham credidisset fides imputata est illi ad iustitiam.

C A T E R V M Abraham posterum, qui in numero suum populum accreuerant, quem etiam Deus sibi

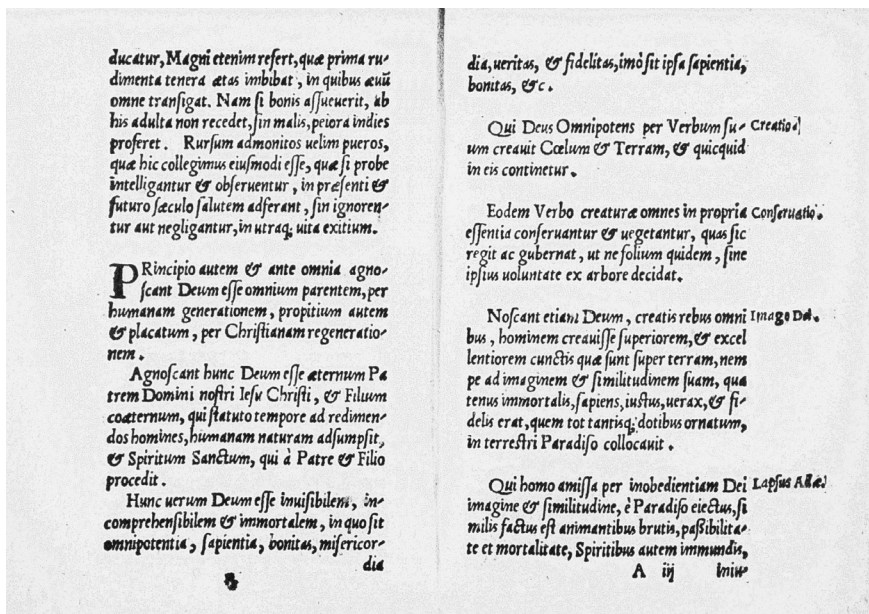
A 3 in

Il. 1. [J. Valdés, P. P. Vergerio], *Illustri atque optimaæ spei puero Eberhardo, illustrissimi principis et domini, domini Christophori Ducis Wirtembergensis etc., filio primogenito, munusculum Vergerii exulis Iesu Christi*, [Tübingen] 1554, k. A₂ ver.–A₃ rec.; Österreichische Nationalbibliothek in Wien, sygn. 79.Ee.156 ALT PRUNK

był w odmiennie kształtujące przekaz elementy paratekstowe, pełniące różne funkcje⁴².

Pierwsze kontrolowane przez Vergeria wydanie łacińskie z Tybingi z 1554 r. nie wykorzystuje dodatkowych paratekstów w prezentacji głównego wywodu. Delimitacja poszczególnych części podkreślona została jednak poprzez użycie kapitalizowanych pierwszych słów każdego akapitu (zob. il. 1). Podział na akapity został przejęty przez

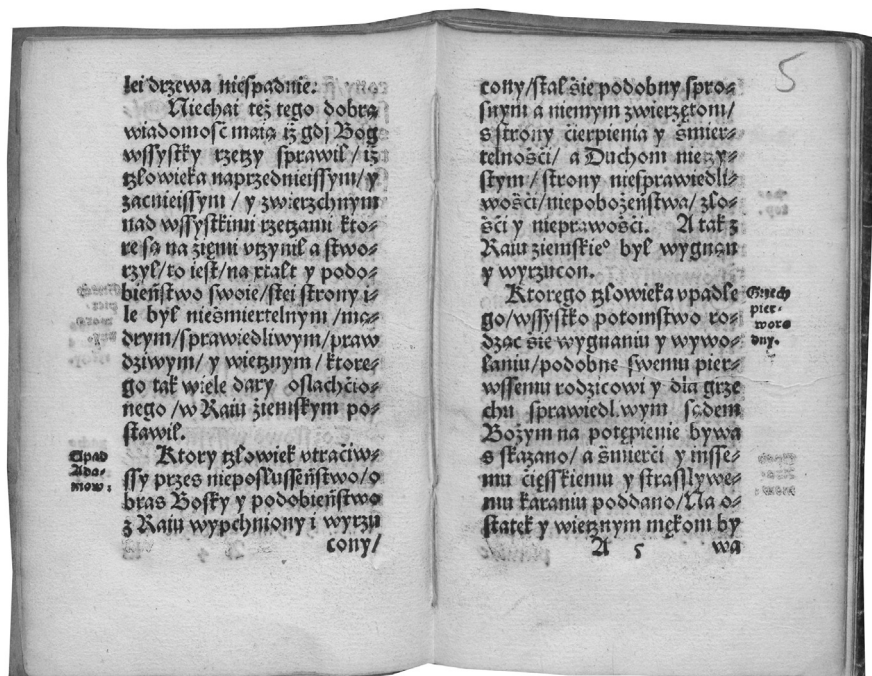
⁴² Termin ten, wywodzący się z koncepcji Gérarda Genette'a, oznacza ogół elementów tekstowych niebędących właściwą częścią utworu, które występują w danej materializacji dzieła, np. tytuł, dedykacja, posłowie, przypis, marginalium itp. O jego zastosowaniu do wczesnonowożytnej książki drukowanej zob. *Renaissance Paratexts*, ed. by H. Smith, L. Wilson, Cambridge 2011; I. Winiarska-Górska, *Zwieńczenie formalne, układ tekstu, deklaracja „auctoritas”, skróty biblijne*, w: eadem, *Szesnastowieczne przekłady Pisma Świętego na język polski (1551–1599) jako gatunek nowożytnej książki formacyjnej*, Warszawa 2017, s. 129–168.

Il. 2. [J. Valdés, P. P. Vergerio], *Lac spirituale pro alendis ac educandis Christianorum pueris ad gloriam Dei*. Munusculum Vergerii [—] Domino Nicolao, [—] principis D. Nicolai Radivili [—] primogenito. Adiecta sunt: *Prima christianae religionis elementa* [—] per Andream Tricesium [—] et Mathiam Stoium, Königsberg [1554–1556?], k. A₂ver.–A₃rec.; Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel, sygn. A: 1228 Theol. (1)

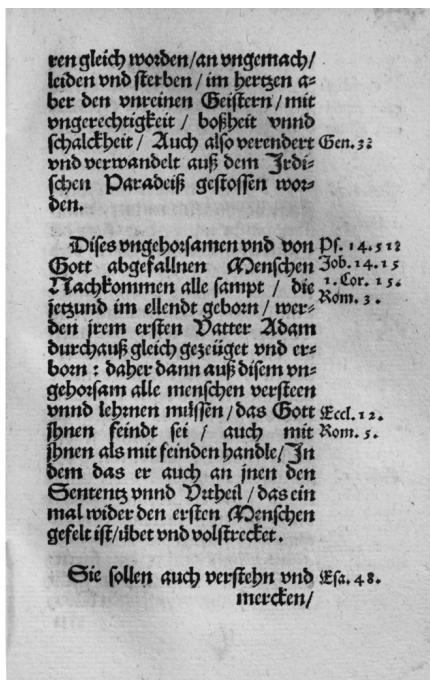
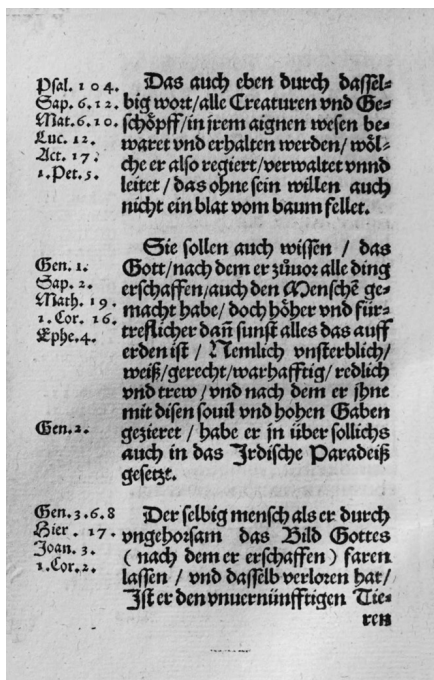
Daubmanna za pierwszym wydaniem Morharta. W druku królewieckim innowacją są natomiast elementy paratekstowe w postaci marginaliów znajdujących się na zewnętrznych krawędziach każdej karty (zob. il. 2). Występują w większości wydzielonych akapitów, pełniąc funkcję delimitacyjną, a także indeksacyjną, ponieważ podsumowują treść poszczególnych paragrafów.

Co istotne, marginalia w takim samym kształcie przejęto w wydaniu Aujezdeckiego z 1556 r. (zob. il. 3). Sądzić można, że wraz ze zmianą języka na wernakularny wzrosło także ich znaczenie, zwłaszcza gdy weźmie się pod uwagę fakt, że polszczyzna w rejestrze literackim była wciąż kształtowana, a konwencje jej użycia podlegały dynamicznym zmianom w stosunkowo nowym medium, jakim był druk. Umieszczenie marginaliów w tekście dydaktycznym nie tylko usprawniało przeszukiwanie i indeksację treści zawartych w książce – materialnym obiekcie – lecz mogło mieć także konsekwencje językowe, stabilizowało bowiem wernakularną terminologię religijną,

Il. 3. [J. Valdés, P. P. Vergerio], *Upominek, który Vergerius jasnemu panu Mikołajowi [—] posłał – Mleko duchowne dla karmienia i wychowania chrześcijańskich dzieci do ku chwale Boskiej*, tł. O. Trepka, Królewiec 1556, k. A₄ver.–A₅rec.; Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie, sygn. 60,20

upowszechniając umieszczone na marginesach frazy w edukacji poziomu podstawowego. To, że taka decyzja typograficzna miała znaczenie funkcjonalne, pomoże unaocznic porównanie przekładu polskiego z wydaniem tłumaczenia niemieckiego z 1555 r., w którym również pojawiają się marginalia (zob. il. 4). Nie służą one jednak organizacji wewnętrznej tekstu, ale stanowią odsyłacze do źródła zewnętrznego w stosunku do katechizmu, czyli Biblii. Sugerują zatem czytelnikowi praktykę intertekstualnej lektury katechizmu z Pismem w rękę. Dla czytelnika słabiej wykształconego duża liczba odniesień pozatekstowych może oczywiście pełnić funkcję autorytatywną i przekonywać o prawomocności twierdzeń teologicznych, nawet gdy nigdy nie dojdzie do ich weryfikacji w toku lektury. Niemniej budowanie powiązań z Biblią w marginaliach tekstu Valdésa-Vergeria w wydaniu niemieckim zakłada przynajmniej jakąś część odbiorców zdolnych do ich zrekonstruowania, podczas

Il. 4. [J. Valdés, P. P. Vergerio], *Ein edel schriftlich Kleinath und Verehrung*, tl. B. Hagen, Tübingen 1555, k. A₅ver.–A₆rec.; Bayreische Staatsbibliothek w Monachium, sygn. Catech. 45 Beibd. 3

gdy w polskim wydaniu Aujezdeckiego przeciwnie, *Mleko duchowne* jawi się jako tekst autonomiczny, mający służyć rudymenarnej edukacji religijnej.

Zasady wydania

Podstawę wydania stanowi druk z 1556 r. z królewieckiej oficyny Aleksandra Aujezdeckiego (8°, s. nlb. 24, k. A–C₈, karty A₁ver., C₃ver., C₅ver., C₈rec.–ver. niezadrukowane) opisanego na stronie tytułowej (zob. il. 5) jako: *Vpominek. | ktory Vergerius Ja= | snemu panu / Mikołaiowi. O= | swieconego Pana: Mikołai Radziwiłł Kxią- | żećia w Olice y Wnieświeżu Woiewody Wi | leńskiego e[t]c. Synowi | pierwssemu | postat.* Drugi tytuł znajduje się na k. A₂rec. (zob. il. 6): *Mlieko Du | chowne. Dla karmie | nia y wychowania Chrześ | ćian- | skych Dziatek/ ku | chwale boskiei.* Informacje o wydawcy znajdują się w kolofonie na k. C₇ver.: *Wycisnął / Alexan= | der Augezdecky/ w | Krolewcu Pru= | skym. Roku | pańskiego. | 1556.*

Przygotowując niniejsze wydanie, korzystałem z jedyne go obecnie egzemplarza przechowywanego w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie i skatalogowanego pod sygnaturą 60,20. Wolumen pochodzi z księgozbioru Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg, gdzie funkcjonował pod historyczną sygnaturą Ce 1071.

Sporządzając transkrypcję, zmodernizowano interpunkcję, pisownię łączną i rozdzielną oraz ortografię małych i wielkich liter. Wielkimi literami zapisywano zaimki i przymiotniki odnoszące się do osobowego Boga chrześcijańskiego (np. z *Nim* itp.) oraz przeciwstawianą w tekście parę wyrazową *Zakon* ('Prawo') i *Ewanjelija*. Według podstawy zachowano podział na akapity oraz lokalizację marginałów, wprowadzając jedynie dodatkowy podział pomiędzy przedmową *Pobożnemu Czytelnikowi* a główną częścią tekstu.

Skróty rozwiązano w nawiasach kwadratowych, np. *S.* → *Ś[więty]*. Nie oznaczano rozwinięć abreviacji spółgłosek nosowych, np. *Ewāgelia* → *Ewangelija*, oraz końcówek fleksyjnych przypadków zależnych, np. *ziemskie^o* → *ziemskiego*. Nie oznaczano także uzupełnień przyimków zgodnych z nagłosem związanych z nimi wyrazów, dodawanych w miejscach wymaganych przez współczesne zasady, np. *wygnaniu* → *w wygnaniu*, *strony* → *z strony*.

Pozostałości grafii łacińskiej zostały usunięte, np. *wneth* → *wnet*, *xstatt* → *kstatt*, *vpadaia* → *upadają*, *Ostaphii* → *OstaŃi*, *catechism* → *katechizm*. Obcojęzyczne nazwy własne pozostawiono jednak bez zmian, np. *Vergerius*, (góra) *Syna*.

Nie wyrównano obocznie występujących form, bez względu na frekwencję i genezę, w wyrazach: *abo* || *albo*, *krotofile* || *krotochwile*, *Abram* || *Abraham*.

Ze względu na brak konsekwencji w podstawie samogłoski nosowe zapisano według normy współczesnej, np. *szczęście* → *szczęście*. Usunięto także przypadki unosowień wtórnych przed spółgłoskami nosowymi, np. *znqna* → *znana*.

Pisownię głosek *i*, *j*, *y* wyrównano do zasad współczesnych (np. *nieprziiaciele* → *nieprzyjaciele*, *nieprawoŃy* → *nieprawoŃi*, *poŃiteczne* → *poŃyteczne*, *staraniŃm* → *staraniŃm*, *więcej* → *więcej*, *wpoŃla* → *wpoŃla*). Pozostawiono archaiczne formy bez joty w wyrazach *Ociec* i *przyŃ* (równolegle do *przyjdzie*) oraz w formach stopnia najwyższego przymiotników i przysłówków (np. *nawięcej*, *nawinniejszym*). W wyrazach pochodzenia obcego zastosowano rozszerzoną pisownię do *-ij-*, *-yj-* (np. *chrześciański* → *chrześcijański*, *Mariej* → *Maryjej*).

Zastosowano także pisownię grup *-gi-*, *-ge-* z jotą w wyrazach *egipskiej* → *eipskiej*, *Ewangelija* → *Ewanjelija*.

Zachowano pisownię świadczącą o ściśnionej wymowie *e* w wyrazie *potym*, w końcówkach narzędnika (np. *staranim*) oraz w wygłosie rzeczowników i zaimków liczby mnogiej, np. *ty* ('te'), *rodzicy* ('rodzice'), *rozkoszy* ('rozkosze'). Zapis ściśnionego *o* oddawano natomiast według normy dzisiejszej, np. *ktory* → *który*, *Bog* → *Bóg*, także w historycznych formach przymiotników rzeczownikowych, np. *Adamow* → *Adamów*.

Głoski dźwięczne i bezdźwięczne zapisano według dzisiejszych zasad, np. *prętko* → *prędko*, *nadchnionei* → *natchnionej*, *Moiseff* → *Mojesz*, *otrześwione* → *otrzeźwione*, *przes* → *przez*, *znalast* → *znalazł*.

Miękkość i twardość głosek oznaczono według dzisiejszej normy, np. *kaznią* → *kaźnią*, *się* → *się*, *młodz* → *młódź*. Zachowano jednak archaiczne formy, które dzisiaj utraciły miękkość (np. *przywiedzieni*, *mlikiem*) lub ją nabyły (np. *bliźnego*).

Znak *f* (długie *s*) oddano jako *s* (*stać* → *stac*), *ś* (*osłachczonego* → *osłachczonego*) lub *z* (*beſkoraniu* → *bezkoraniu*), dwuznaki *fs*, *sf* i *ff* jako *sz* (*mieſkskać* → *mieszkac*, *ſwięthſſe* → *świętsze*), *ż* (*cieſſkiemu* → *cieżkiemu*), *ższ* (np. *nawyſſe* → *nawyższe*) lub *zs* (*ſfkąd* → *zskąd*), natomiast znak *ſ* jako *sz* (*naſ* → *nasz*, *chceſ* → *chcesz*). Zachowano archaiczne formy wyrazów *snur* ('sznur'), (*xtalt* →) *kstalt* ('kształt') oraz (*doſwiatſſył* →) *doświadszył*. Stosowaną w podstawie ligaturę *tz* transkrybowano jako dwuznak *cz* (np. *rzetzą* → *rzeczą*).

Rozróżnienie spółgłosek *t* i *l* zachowano według podstawy jako zgodne z normą dzisiejszą. Za podstawą zachowano nazwę miejscową *w Olice* (w Ołyce).

Zastosowano dzisiejszą pisownię spółgłosek podwojonych, np. *krotoffile* → *krotofile*, *duffaniu* → *dufaniu*, *Radziwiła* → *Radziwiłła*. Według podstawy równolegle zachowano zapisy wyrazu *podano* || *poddano*.

Nie ingerowano w archaiczną grupę spółgłoskową w wyrazie *przeżrzeniu*. Nie korygowano historycznej formy *barzo* ('bardzo'). Pozostawiono także przymiotniki zachowujące pisownię bez uproszczeń grup spółgłoskowych, np. *ludzkie*, *świetskiej*. Nie modyfikowano zapisu świadczącego o wymowie frykatywnej w wyrazach *czterzy* ('cztery') i *bierzą* ('biorą').

Bez modernizacji pozostawiono historyczne końcówki fleksyjne, np. dopełniacza (*pracej* ['pracy']), celownika (*ludu* ['ludowi'], *ządze* ['żądzy']), narzędnika (*naszem* ['naszym']), miejscownika (*Synie*

['Synu'], *Bodze* ['Bogu'], *pałacoch* ['pałacach']). Zachowano także historyczną formę czasownikową trzeciej osoby liczby pojedynczej *doroście*. Bez zmian pozostawiono archaiczne formy w rodzaju nijakim w imiesłowach biernych (np. *jest zniesiono*) oraz przymiotnikach (np. *imię Pana Chrystusowo*). Nie ingerowano również w dawną postać imiesłowu biernego uprzedniego (*przysiągwszy*).

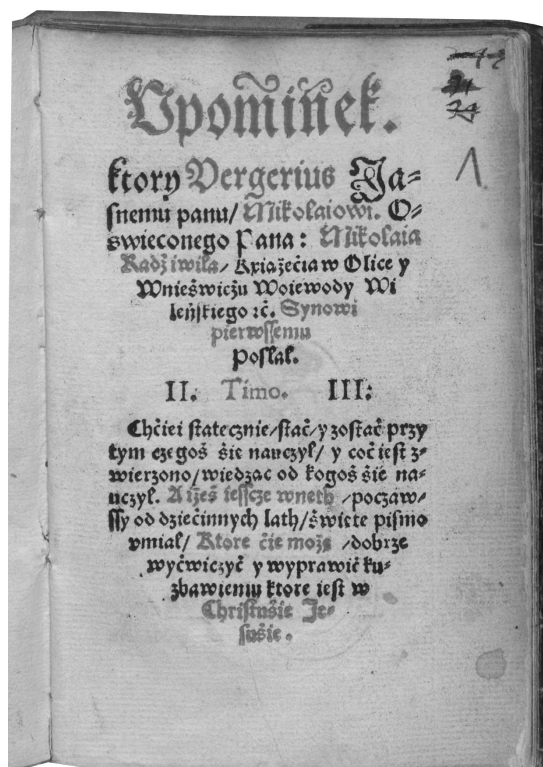
Wykaz koniektur wprowadzonych do tekstu

* *w ich* – poprawka wydawcy; *wwych* – podstawa (błąd).

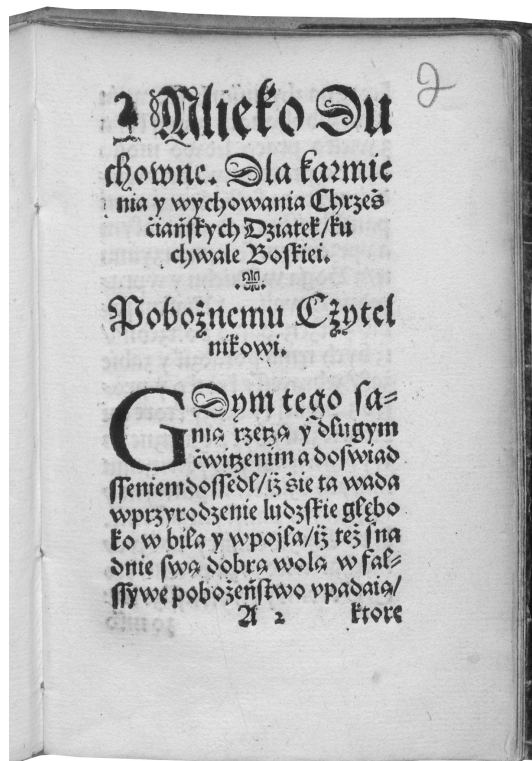
** *któ<r>y* – poprawka wydawcy; *któiy* – podstawa (błąd).

*** *naprzednie<j>sze* – poprawka wydawcy; *naprzednieffe* – podstawa (błąd).

**** *Ewanjeli<je>j* – poprawka wydawcy; *Ewanjelij* – podstawa (błąd).

Il. 5. [J. Valdés, P. P. Vergerio], *Upominek, który Vergerius jasnemu panu Mikolajowi* [—] *poslal* – *Mleko duchowne dla karmienia i wychowania chrześcijańskich dzieciąt ku chwale Boskiej*, tł. O. Treпка, Królewiec 1556, strona tytułowa z dedykacją (k. A₁rec.); Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie, sygn. 60,20

Il. 6. [J. Valdés, P. P. Vergerio], *Upominek, który Vergerius jasnemu panu Mikołajowi* [—] *posłał – Mleko duchowne dla karmienia i wychowania chrześcijańskich dzieciąt ku chwale Boskiej*, tł. O. Trepka, Królewiec 1556, drugi tytuł utworu i początek przedmowy (k. A₂rec.); Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, sygn. 60,20

Upominek,
który Vergerius jasnemu Panu Mikołajowi¹, oświeconego Pana
Mikołaja Radziwiłła², książęcia w Olice i w Nieświeżu, wojewody
wileńskiego etc., synowi pierwszemu posłał

2 Tm 3:

„Chciej statecznie stać i zostać przy tym, czegoś się nauczył i coć jest powierzono³, wiedząc, od kogoś się nauczył. A iżeś jeszcze wnet, poczynszy od dziecinnych lat, Święte Pismo umiał, które cię może

¹ *Mikołajowi* – Mikołajowi Radziwiłłowi (1549–1616), zwanemu „Sierotką”.

² *Mikołaja Radziwiłła* – Mikołaja Radziwiłła (1515–1565), zwanego „Czarnym”.

³ *coć jest powierzono* – co zostało ci powierzone.

dobrze wyćwiczyć i wyprawić⁴ ku zbawieniu, które jest w Chrystusie Jezusie”⁵.

Mleko duchowne dla karmienia i wychowania chrześcijańskich dzieci ku chwale boskiej

Pobożnemu Czytelnikowi

Gdym tego samą rzeczą i długim ćwiczeniem a doświadczeniem doszedł, iż się ta wada w przyrodzenie ludzkie głęboko wbiła i wpoili, iż też snadnie⁶ swą dobrą wolą w fałszywe pobożeństwo upadają⁷, które na zbytnim bezkoraniu i na zabobonach zawisło⁸, a z wielką pracą ledwo mogą być do prawdziwej przywiezieni, którą łaskę, którą nam pan Chrystus podawa, całym a uprzejmym sercem przyjmuje, a Boga w Duchu i w prawdzie chwali. Miałem sobie za rzecz bardzo potrzebną, iżbych temu poradził i zabiegał, zebrawszy krótko i prosto z Biblijej ty rzeczy, które mi się widziały być pożyteczne ku wyprawieniu i wyćwiczeniu małych dzieci w prawym i w szczerym Pańskim zakonie⁹. A to chrześcijańscy rodzice niechaj wiedzą za pewne, którzy potomki swoje jeszcze bardzo młode będą chcieć w tej nauce dobrze wyćwiczyć i wyuczyć, iż za tym staraniem do tego przyjdzie, iż fałszywe pobożeństwo będzie odrzucono, a prawdziwe przywrócono. Bo wiele na tym należy¹⁰, jakie ćwiczenie młódź z przodku ma mieć, a jakiej się nauki z młodu ma napić, w której by swój wszystek wiek przetrwała¹¹.

Bo gdy się dobrej przyuczy i przyzwyczai, gdy doroście, od niej nie odstąpi. Jeśli zły, co dalej, tym więcej dzień podle dnia¹² gorszą będzie pokazywała. Nadto napominam tu dzieci, iż ty rzeczy, którym tu zniósł i zebrał, takowe są, które, jeśli będą rozumiane i chowane,

⁴ *wyprawić* – udoskonalić, wyuczyć.

⁵ Por.: „Ty natomiast trwaj w tym, czego się nauczyłeś i co ci powierzono, bo wiesz, od kogo się nauczyłeś. Od lat bowiem niemowlęcych znasz Pisma święte, które mogą cię nauczyć mądrości wiodącej ku zbawieniu przez wiarę w Chrystusie Jezusie” (2 Tm 3, 14–15).

⁶ *snadnie* – łatwo.

⁷ *pobożeństwo* – pobożność.

⁸ *na [–] bezkoraniu [–] zawisło* – sens: wynika z niepowściągliwości.

⁹ *w [–] Pańskim zakonie* – w słowie Bożym (Piśmie Świętym).

¹⁰ *na tym należy* – od tego zależy.

¹¹ *swój wiek wszystek przetrwała* – sens: przeżyła całe swoje życie.

¹² *dzień podle dnia* – dzień po dniu.

i tu, i na potym w przyszłym wieku¹³ zbawienie przyniosą. A jeśli ich kto nie będzie umiał i niedbale ich zaniecha, tego i tu, i na onym świecie o zatrącenie przyprawia¹⁴.

A napierwej i nade wszystko niechaj Boga znają być wszystkich Ojcem przez ludzkie rodzenie¹⁵, a łaskawym i ubłagany przez chrześcijańskie odnowienie abo znowu narodzenie¹⁶. Też niechaj to wiedzą i znają, iż ten Bóg jest wieczny Ociec Pana naszego Jezusa Chrysta; i Syn z Nim wspótek¹⁷ wieczny, który naznaczonego i pewnego czasu, iżby ludzi odkupił, człowiecze przyrodzenie na się wziął¹⁸; też i Ducha Świętego, który od Ojca i od Syna pochodzi.

A iż ten Bóg jest niewidomy¹⁹, nieogarniony, nieśmiertelny, w którym jest wszechmocność, mądrość, dobroć, miłosierdzie, prawda i wierność, i owszem, iż jest prawą, szczerą mądrością i dobrocią.

Który Bóg wszechmogący przez słowo swoje stworzył niebo i ziemię, i cokolwiek jest na nich etc.

*Stworzenie
rzeczy*

Toż słowo wszystki rzeczy w ich* własnej istności zachowawa²⁰, otrzeźwia i ożywia, które tak rządzi i sprawuje, iż też ani list²¹ bez Jego wolej drzewa nie spadnie.

*Zachowanie
rzeczy*

Niechaj też tego dobrą wiadomość mają²², iż gdy Bóg wszystki rzeczy sprawił, iż człowieka naprzedniejszym i zacniejszym, i zwierchnim nad wszystkimi rzeczami, które są na ziemi, uczynił a stworzył, to jest na kształt i podobieństwo swoje z tej strony²³, ile był nieśmiertelnym, mądrym, sprawiedliwym, prawdziwym i wiecznym, którego tak wiele dary oślączonego²⁴ w raju ziemskim postawił.

Który człowiek, utraciwszy przez nieposłuszeństwo obraz boski i podobieństwo, z raju wypchniony i wyrzucony, stał się podobny

*Upad
Adamów*

¹³ *w przyszłym wieku* – sens: w przyszłości.

¹⁴ *o zatrącenie przyprawia* – sens: spowodują potępienie.

¹⁵ *przez ludzkie rodzenie* – ze względu na stworzenie ludzkości.

¹⁶ *chrześcijańskie odnowienie abo znowu narodzenie* – mowa o Nowym Przymierzu, tj. odkupieniu grzechów ludzkości przez Chrystusa.

¹⁷ *z Nim wspótek* – wraz z Nim, tak jak On.

¹⁸ *człowiecze przyrodzenie na się wziął* – przyjął ludzką naturę. Mowa o wcieleniu Chrystusa.

¹⁹ *niewidomy* – niewidzialny.

²⁰ *w ich własnej istności zachowawa* – zachowuje ich właściwości (*istność* – odpowiednik terminu łac. *essentia*).

²¹ *list* – liść.

²² *tego dobrą wiadomość mają* – niech dobrze wiedzą o tym.

²³ *z tej strony* – pod tym względem.

²⁴ *wiele dary oślączonego* – uhonorowanego wieloma darami.

sprośnym a niemym²⁵ zwierzętom z strony²⁶ cierpienia i śmiertelności, a duchom nieczystym z strony niesprawiedliwości, niepobożństwa, złości²⁷ i nieprawości. A tak z raju ziemskiego był wygnan i wyrzucon.

*Grzech
pierworodny*

Którego człowieka upadłego wszystko potomstwo, rodząc się w wygnaniu i wywołaniu²⁸, podobne swemu pierwszemu rodzicowi²⁹ i dla grzechu sprawiedliwym sądem Bożym na potępienie bywa skazano, a śmierci i inszemu ciężkiemu i strasliwemu karaniu poddano, na ostatek i wiecznym mękom bywa podano, jeśli tu za żywota nie będzie do Boga nawrócenie i występków odpuszczenie.

Potop

A gdy się tym więcej szerzyła i mnożyła złość ludzka, posławszy Bóg potop, zagubił ludzi i bydło, tylko zachowawszy Noego, żonę i syny, i ich żony, z pewną liczbą zwierząt niemych, które nie dlatego w całości zostały³⁰, iżby arka Noego temu była sprostac mogła, ale iż Noe, wierząc, iż Bóg mógł obietnice ziścić, dając wiarę słowu Jego, wszedł do arki albo do korabia, a tak był zachowan nie przez korab, ale przez wiarę, której się podpierając, w korab sam z swoimi i z zwierzęty wstąpił.

Abram

Po potopie wybrał Bóg Abrahama ze wszystkich ludzi, którego gdy dziwnymi sposoby kusił, a wiernym znalazł i doświadczył³¹, obiecał mu być, sam przez się przysięgawszy³², iż w jego pleminiu miały dostać szczęścia wszystkie narody, a iż miał być dziedzicem świata. Tym obietnicom gdy Abram uwierzył, była mu wiara przytćciona ku sprawiedliwości³³.

Mojżesz

A gdy Bóg wyswobodził z niewolej eipskiej potomki Abrahamowe, którzy się byli tak barzo rozmnożyli, iż ich był wielki poczet ludu, któ<er>y** był sobie Bóg za osobny klenot obrał³⁴, temuż Zakon na górze Syna³⁵ przez Mojżesza podał³⁶, przy którego obwieszczaniu wielkimi i dziwnymi cudami majestat się boski okazał.

²⁵ *sprośnym a niemym* – bezrozumnym i nieposługującym się mową.

²⁶ *z strony* – pod względem.

²⁷ *złości* – grzeszności.

²⁸ *wywołaniu* – banicji, wygnaniu.

²⁹ *pierwszemu rodzicowi* – Adamowi.

³⁰ *w całości zostały* – sens: zostały zachowane.

³¹ *wiernym [—] doświadczył* – sens: upewnił się o jego wierności.

³² *sam przez się przysięgawszy* – sens: sam z siebie złożywszy obietnicę.

³³ *była mu wiara przytćciona ku sprawiedliwości* – sens: został obdarowany wiarą w Bożą sprawiedliwość.

³⁴ *za osobny klenot obrał* – sens: szczególnie sobie upodobał.

³⁵ *górze Syna* – górze Synaj; por. łac. *mons Syna*.

³⁶ *temuż Zakon ... podał* – potomkom Abrahama podał Prawo. Tu mowa o tablicach Dziesięciu Przykazań.

Ten Zakon nawięcej jest dlatego dan i głosem boskim powtórzon, iżby ludzie stąd nieprawości i występki swoje, i wrodzoną złość przyrodzenia swego³⁷ poznali. Abowiem gdy Zakon pod winą przekłóstwa³⁸ i śmierci wiecznej rozkazuje i mówi: „Miłuj Pana Boga twego z całej dusze twojej, z całego serca twego, ze wszystkich sił twoich, i bliźniego twego, jako samego siebie”³⁹, ludzie swoje przyrodzenie i swoje sprawy ku temu snurowi sprawiedliwości boskiej naciągając⁴⁰, snadnie obaczyć mogą, iż od takowego posłuszeństwa daleko się odstrzelili⁴¹, a iż jej swoją mocą i siłą nie mogą sprostać i wypełnić. Ta młdość siły⁴² człowieczej dlatego ma być znana i na baczeniu miana, iżby się ludzie sprawiedliwego Sądu Bożego lękając, a na własną sprawiedliwość się nic nie sadząc⁴³, ani w niej nadzieje pokładając, do jednacza⁴⁴ Syna Bożego wiarą uciekali, a przez Jego sprawiedliwość i dosyć uczynienie byli zachowani i zbawieni. Temu Zakonowi, który nam grzech ukazuje i nas w nim przepiera⁴⁵, i który się w Dziesięci Mandaciech⁴⁶ boskich zawiera, przydał Pan Bóg tamże insze prawa i zakony o ceremonijach abo o zwierzchniej Bożej pokłonie⁴⁷ i o wszystkich sprawach postanowienia świejskiej rzeczy pospolitej⁴⁸, które dlatego nawięcej są dane i ustawione⁴⁹, iżby im lud jako mistrzowi służył abo za nimi jako za przewodnikiem szedł aż do przyścia Pana Chrystusowego, a iżby się też przez nie od inszych

³⁷ *wrodzoną złość przyrodzenia swego* – sens: ludzkiej natury naznaczonej piętnem grzechu pierworodnego.

³⁸ *pod winą przekłóstwa* – pod karą potępienia.

³⁹ Por.: „Będiesz miłował Pana, Boga twego, z całego swego serca, z całej duszy swojej, ze wszystkich swych sił” (Pwt 6, 5) oraz „Nie będziesz szukał pomsty, nie będziesz żywił urazy do synów twego ludu, ale będziesz miłował bliźniego jak siebie samego” (Kpł 19, 18). W Nowym Testamencie (Mt 22, 37–40; Mk 12, 29–34; Łk 10, 26–29) sformułowane jako tzw. przykazanie miłości.

⁴⁰ *ku ... snurowi sprawiedliwości boskiej naciągając* – przenośnie: porównując swoje postępowanie do zasad wyznaczonych przez Boga (*snur* – sznur).

⁴¹ *od posłuszeństwa ... się odstrzelili* – sens: odbiegli od zasad postępowania.

⁴² *młdość siły* – słabość.

⁴³ *na własną sprawiedliwość się nic nie sadząc* – sens: nie oglądając się na ziemskie poczucie sprawiedliwości.

⁴⁴ *jednacza* – orędownika, pośrednika.

⁴⁵ *nas w nim przepiera* – sens: poucza nas o grzechu.

⁴⁶ *w Dziesięci Mandaciech* – w Dziesięciu Przykazaniach.

⁴⁷ *o zwierzchniej Bożej pokłonie* – sens: o widocznych sposobach sprawowania kultu.

⁴⁸ *postanowienia świejskiej rzeczy pospolitej* – ustanowienia władzy ziemskiej.

⁴⁹ *ustawione* – ustanowione.

poganów oddzielili i od nich różni byli. A to dlatego, iżby on lud, z którego się miał Mesyjasz narodzić, na świecie tym był zacniejszy i okazalszy.

A aczkolwiek przeciwko temu ludu żydowskiemu Bóg wielkie i prawie⁵⁰ ojcowskie dobrodziejstwa pokazywał, a wszakoż on im większe dobrodziejstwa brał, tym większym niepobożnictwem i niewdzięcznością to Bogu dobrodziejowi swemu oddawał.

*Wcielenie
Syna Bożego*

Gdy przyszedł on czas od Boga naznaczony, Syn Boży, który tenże jest wiecznym słowem Bożym, człowiecze ciało w żywocie⁵¹ Maryjej panny wziął. Abowiem chciał Bóg przez słowo swoje wszystko przywrócić i naprawić, co był przez słowo swoje sprawił i stworzył. Ono słowo wcielone jest „Mesyjasz” – on ludu izraelskiemu w Zakonie obiecany, którego my Chrystusem zwiemy – co się rozumie, jeśli chcesz przełożyć, „pomazany”.

Na to słowo Boże wcielone, na tego Syna Bożego, na tego Chrystusa Bóg włożył wszystkie nieprawości, wszystkie uporne nieposłuszeństwa i wszystkie ludzkie występki, chociaż On był barzo niewinnym i od wszelakiego grzechu a występku wolnym a próżnym, którego tak ciężką i srogą kaźnią skarał, jakoby miał być nawinniejszym i jakoby tego, który by mógł być we wszystkich złościach i skargach przepart i przepokonan⁵², odjąwszy mu przez haniebną i srogą śmierć krzyżową żywot, który jako Adamów syn⁵³ i jako człowiek cierpieniu poddany i śmiertelny miał, którego we wszystkich rzeczach posłusznego Bóg z martwych wzbudził i osławił⁵⁴ a uwielbił, dawszy mu wszelaką władzę i moc na ziemi i na niebie. Po Chrystusowym do nieba wstąpieniu Duch Ś[więty] na apostoły zstąpił; na ty, mówię, które On, między ludźmi mieszkając, sobie był obrał i do siebie przyłączył.

*Posłanie Ducha
Świętego*

*Co jest Duch
Święty*

On Duch Święty jest boska i istotna⁵⁵ miłość i życzliwość, przez którego umysły nasze duchownym żywotem otrzeźwia i ożywia Bóg, jako tym, który czujemy wiatrem abo tchem, bywają zachowane i otrzeźwione ciała nasze, póki żywot cielesny trwa.

⁵⁰ *prawie* – prawdziwie.

⁵¹ *w żywocie* – w łonie.

⁵² *jakoby tego, który we [—] złościach i skargach przepart i przepokonan* – sens: jakby był tym, któremu udowodniono grzechy i występki.

⁵³ *jako Adamów syn* – jako człowiek. Mowa o ludzkiej naturze Chrystusa.

⁵⁴ *osławił* – uświetnił, uczcił.

⁵⁵ *istotna* – rzeczywista, prawdziwa.

Przy przyściu Ducha Świętego poczał Bóg pełnić⁵⁶ obietnice Abramowe, ile⁵⁷ w Chrystusie z rodu a z plemienia Abramowego według ciała narodzonym pogani i narody, które wierzą Ewangeliję, biorą⁵⁸ szczęście i błogosławieństwo. Abowiem ty same za plemię abo pokolenie Abramowe poczytamy, któremu samemu dziedzicstwo wszystkiego świata po zmartwychwstaniu sprawiedliwych należy⁵⁹.

Szczęście a błogosławieństwo poganów w domu a w plemienu Abramowym

Wziąwszy Ducha Świętego, apostołowie poczęli o tym szczęśliwym a wesołym poselstwie kazać i uczyć na ten sposób, gdyż Bóg oczyścił nas wszystkich grzechy – w Chrystusie wszystkie nam darmo bywają przepuszczone.

Ewangelija

A tak upominali wszystkich imieniem boskim, iżby wierzyli, iż przez imię Pana Chrystusowo byli z Bogiem pojednani, w którego to wesołego a fortunnego⁶⁰ poselstwa obwieszczeniu jest zasadzon urząd apostoła, który nic inszego nie znaczy, tylko posła abo posłanego⁶¹. Tego odpuszczenia abo odpustu zupełnego oznajmienie i jawne obwieśnienie zową Ewangeliją, nad które poselstwo od początku świata ludzie nie słyszeli żadnego weselszego ani wdzięczniejszego⁶².

Którykolwiek, tę wesołą nowinę wiarą przyjmując, wierzą, iż są z Bogiem zjednani, są synowie Abramowi, bo jako ten, wiarą się podporwszy, boskim obietnicom uwierzył, chocia się żadna przyczyna nadziewania⁶³ według baczenia a rozsądku ciała⁶⁴ nie pokazywała. Tak oni też szczęśliwej nowinie, którą od Boga oznajmują i opowiadają, wiarę dając, chocia się zacny znak i dowód nie ukazuje, na którym by wiara według baczenia a rozumu ludzkiego przedstawiała⁶⁵, którą wszędzie ku temu wieść⁶⁶ i przymuszać mamy, iżby Bogu posłuszna a powolna była.

Wiara

⁵⁶ *pełnić* – spełniać.

⁵⁷ *ile* – sens: o ile.

⁵⁸ *biorą* – biorą.

⁵⁹ *Ty same za plemię [–] Abramowe poczytamy, któremu [–] dziedzicstwo [–] świata po zmartwychwstaniu [–] należy* – sens: przez „plemię Abramowe” będziemy rozumieć tych, którzy zostaną zbawieni podczas Sądu Ostatecznego.

⁶⁰ *fortunnego* – radosnego.

⁶¹ Mowa o greckiej etymologii wyrazu *apostoł* (gr. *ἀπόστολος*, *apóstolos* ‘posłaniec’).

⁶² *wdzięczniejszego* – przyjemniejszego.

⁶³ *przyczyna nadziewania* – powód do rozbudzenia nadziei.

⁶⁴ *według baczenia a rozsądku ciała* – sens: za pomocą zmysłów; por. Rz 8, 3–4.

⁶⁵ *na którym by [–] przedstawiała* – o który opierałaby się.

⁶⁶ *ku temu wieść* – nakłaniać do tego.

Kościół Ile ich kolwiek jest w jednym Duchu zebranych i po wszystkim świecie zgromadzonych, którzy przyjąwszy tę Ewangeliją, krzest przyjmują w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego, zowią je Kościołem albo Zborem chrześcijańskim.

A którzykolwiek są w poczcie⁶⁷ tego Kościoła, ile są członkami Chrystusowymi i wedle ducha się sprawują⁶⁸, prawem sposobienia⁶⁹ są syny Bożymi, sprawiedliwi, pobożni i święci, jako ci, którzy są wszystkich dóbr Pana Chrystusowych uczestnikami, które rzeczy w Nim są jako w głowie, a w nich jako w członkach, zskąd je też chrześcijany zowią, nad które imię żadne nie może być świętsze i zacniejsze, powiedziano⁷⁰.

Iż też wiara boska jest darem Bożym, o tę krom wszystkich innych rzeczy⁷¹ Boga pilnie i zapalczywymi⁷² prośbami prosić mamy, jako i apostołowie krzyczą i proszą: „Panie, przymnóż nam wiary”⁷³. A przy tym niechaj wszyscy wiedzą, iż Bóg tego nie chce, iżbyśmy folgowali albo poddawali się przyrodzonemu niedowiarsztwu albo nieprawemu dufaniu⁷⁴, ale iżbyśmy się o to napilniej starali i o tym wszelaką pracą⁷⁵ mieli, iżbyśmy głosowi, który słyszymy z Ewangelijej, przyzwali i na nim przedstawiali, jako jest napisano: „Dziś, jeśli głos Jego słyszeć będziecie, nie chcecie mieć serc twardeych a zakamiałych”⁷⁶, a głos też wiecznego Ojca to o Synie woła: „Tego słuchajcie!”⁷⁷ I nie trzeba nic w tym pochybować⁷⁸ i wątpić, iż to jest naprzędnie<j>sze***, nawiętsze i nawyższe boskie rozkazanie.

Psal. 94

*Własność
wiary*

A tej wiary ten jest własny urząd i powinowacstwo⁷⁹ tę łaskę Ewangelijej, to jest występków odpuszczenie i zjednanie z Bogiem dla

⁶⁷ *są w poczcie* – sens: przynależą do wspólnoty.

⁶⁸ *wedle ducha się sprawują* – por. objaśn. 71.

⁶⁹ *sposobienia* – przysposabiania dzieci, przyjmowania ich do rodziny.

⁷⁰ Zob. Kol 2, 18–19, Ef 4, 15–16.

⁷¹ *krom* – oprócz.

⁷² *zapalczywymi* – gorącymi.

⁷³ Zob. Łk 17, 5.

⁷⁴ *nieprawemu dufaniu* – fałszywej wierze.

⁷⁵ *o tym wszelaką pracą* – wszelkie staranie o to.

⁷⁶ *zakamiałych* – skamieniałych, przenośnie: nieczułych. Por. Ps 95[94], 7–8.

⁷⁷ Zob. Mt 17, 5; Łk 9, 35; Mk 9, 7.

⁷⁸ *w tym pochybować* – w to wątpić.

⁷⁹ *wiary* [—] *jest własny urząd a powinowacstwo* – sens: powinność wynikająca z wiary.

przyczyny, dla zastawiania⁸⁰ i dosyć uczynienia Pana naszego Jezusa Chrysta, przyjąć i jakoby pojąć⁸¹.

A chrześcijański krzest to jest tym, którzy krzest przyjmują, co była *Krzest* arka Noego. Bo jako ten, dając wiarę słowu Bożemu, wstąpiwszy do arki, był zachowan, tak i my, wierząc słowu Bożemu, które nam z Ewangeliej oznajmują, przyjmując krzest, na Sądzie Pańskim będziemy zachowani. A to nie dla krztu, ale wiarą, którą bywamy krzczeni.

A którzy są prawdziwi chrześcijani, snadnie je między innymi ludźmi poznać z wielkiej a z gorącej między nimi miłości, która daleko inszych miłość przechodzi⁸², tak iż ta zobopólna miłość jest pewnym chrześcijańskiej wiary znakiem.

Ta to chrześcijańska wiara, która prawdziwa, od Boga natchniona i objawiona jest, ty cztery skutki i owoce w tych, którzy wierzą, poka- *Cztery wiary*
owoce zuje i z siebie wypuszcza. Abowiem zapala ku temu, iż Boga miłować będziemy i ty rzeczy, które boskie są, też ku miłowaniu Chrystusa i wszystkich rzeczy, które są Chrystusowe, pobudza.

Nadto przynosi uspokojenie sumnienia, gdy o tym wie, iż jest z Bogiem pojednana. Przy tym uczy też tego, abyśmy się wszystkim dobrze zachowali⁸³, ale osobliwie tym, którzy są tejsze wiary⁸⁴. Na osta- tek umarza⁸⁵ w tych, którzy wierzą chuci a żądze grzechu.

A tak boska i Chrystusowa miłość, uspokojenie sumnienia, chrześcijańska miłość, ciała morzenie a hamowanie⁸⁶ – pewne są owoce chrześcijańskiej wiary od Boga natchnionej. A tak jako jest własne dzieło słońca oświecać i zagrzewać⁸⁷, tak iż nie ma być słońcem zwano, jeśli nie świeci a nie zagrzewa, tak nie mamy mieć ani nazywać tej wiary za chrześcijańską, która umysłów ku boskiej i Chrystusowej miłości nie pobudza, która sumnienia spokojnego nie czyni, która też chuci a żądy grzechu nie umarza a nie hamuje.

Chrześcijańskiego człowieka to rzecz jest, iżby się wiecznego *Żywot*
wieczny żywota w Ewangelii<je>j**** obiecane, zawsze nie przestawając⁸⁸,

⁸⁰ *zastawiania* – wstawienictwa.

⁸¹ *jakoby pojąć* – żeby zrozumieć.

⁸² *daleko inszych miłość przechodzi* – sens: dalece przewyższa miłość, którą mają inni.

⁸³ *się wszystkim dobrze zachowali* – sens: wszystkim ludziom czynili dobrze.

⁸⁴ *są tejsze wiary* – sens: dzielają tę wiarę.

⁸⁵ *umarza* – obumiera, niszczy.

⁸⁶ *morzenie a hamowanie* – opanowywanie, dyscyplinowanie.

⁸⁷ *tak jako jest własne dzieło słońca oświecać i zagrzewać* – tak jak właściwe słońcu jest oświeclanie i ogrzewanie.

⁸⁸ *zawždy nie przestawając* – nigdy nie przestając.

nadziewał⁸⁹, pojawiwszy na umyśle kształt albo obraz stanu wiecznego żywota. Abowiem tak ty rzeczy, które są tego tutecznego żywota⁹⁰, bez frasunku przetrwa, wiedząc, iż tu jest gościem, a za to mając, iż odzierży⁹¹ dzierżawę wiecznego żywota.

Wzywanie

Tego chrześcijańskiego człowieka wszystek żywot ma być ustawicznym wzywaniem a prośbą⁹², którą zawždy⁹³ umysł tuż przy Bogu jest i stoi; też niechaj samego Boga i Chrystusa chwały szuka.

Też żywot jego ma być wiecznym postem, którym się będzie powciągał⁹⁴ od tych rzeczy, które ciało przeciwko duchowi podburzają i ciągną, jako hojne potraw przebieranie i odmienianie⁹⁵, zbytnie a dworne ciała ochędóstwo⁹⁶, odmienne a zdradliwe świeckie rozkoszy a krotochwile⁹⁷. Niechaj też będzie żywot jego świętem wiecznym, w którym by umysł z Bogiem zjednany zawždy rozkosz, krotofile i wesele miał, która rzecz jest prawdziwe święto a wytchnienie albo odpoczynienie chrześcijańskie.

Modlitwa
Pańska

Prośba zwyczajna – pewnego czasu i głośna⁹⁸ – chrześcijańska ta ma być, której Pan Chrystus swoich apostołów nauczył, każąc im prośby czynić na ten sposób: „Ojcze nasz, któryś jest w niebie” etc.⁹⁹ A ta tak ma być mówiona, iżby umysł wszędzie chwały boskiej żądał, która by się łsnęła¹⁰⁰ i świeciła w tych, którzy Chrystusową sprawiedliwość wiarą przyjmują, a iż ma być dobrze rzecz wiadoma, czego w prośbach chrześcijanin ma żądać, potrzeba, iżby dostatecznie wiedział i miał wszystki rzeczy z osobna, które w sobie ta święta prośba zawiera. Też chrześcijańskiego człowieka prośba ma się zawždy wiarą

⁸⁹ *się wiecznego żywota* [—] *nadziewał* – miał nadzieję na żywot wieczny.

⁹⁰ *rzeczy, które są* [—] *tutecznego żywota* – sens: sprawy, które są właściwe dla życia ziemskiego.

⁹¹ *za to mając, iż odzierży dzierżawę żywota wiecznego* – sens: w zamian otrzymując to, że dostąpi życia wiecznego.

⁹² *wzywaniem a prośbą* – modlitwą.

⁹³ *którą zawždy* – sens: za pomocą której zawsze.

⁹⁴ *powciągał* – powstrzymywał.

⁹⁵ *hojne potraw przebieranie i odmienianie* – sens: wybieranie spośród obfitych i różnorodnych potraw.

⁹⁶ *zbytnie a dworne ciała ochędóstwo* – zbytkowne i wystawne ozdabianie ciała.

⁹⁷ *odmienne* [—] *rozkoszy a krotochwile* – przemijające rozrywki.

⁹⁸ *pewnego czasu i głośna* – sens: wypowiedzana w określonym czasie i na głos.

⁹⁹ *której Pan Chrystus* [—] *nauczył, każąc im prośby czynić w ten sposób: „Ojcze nasz...”* – idzie o Modlitwę Pańską, której Chrystus nauczył apostołów; zob. Mt 6, 5–15.

¹⁰⁰ *by się łsnęła* – błyszczałaaby.

podpierać, którą pewnie temu ma wierzyć, iż to wszystko uprosi, czego żąda. A to ma być na wielkiej baczności miano¹⁰¹, iżby chrześcijanin nie prosił tego, co nie jest w Świętym Piśmie obiecane. Abo-
wiem obietnica podpira i mocną czyni wiarę, która nie jest wiarą, jeśli się obietnicą Bożą podpierać i zastawiać¹⁰² nie będzie.

Jałmużna chrześcijańska ku Bożej i Chrystusowej chwale ma być obracana, co natenczas bywa, gdy tych podpomagać¹⁰⁴ i ratować będziemy, którzy boskim i Chrystusowym obietnicom dufają. I gdy o tym pieczę i staranie mamy, aby ci, którzy nadzieje swoje w Bodze i w Chrystusie pokładają, w niej omelności żadnej nie poznali¹⁰⁵, ale iżby tym więcej dufali, gdy od braciej rzeczami potrzebnymi będą opatrzeni.

Człowiek chrześcijański ma naśladować Chrystusa nawięcej, ile może, a w tych rzeczach, które są podobne¹⁰⁶, to jest: w cichości¹⁰⁷, którą nigdy nikomu nie zaszkodził; w pokorze, którą się uniżył, wzięwszy na się ciało człowiecze, a żywot wiodąc niski i pokorny; w miłości, którą On pobudzony za nieprzyjaciół umarł; w posłuszeństwie, które przeciwko wiecznemu Ojcowi aż do śmierci krzyżowej pokazał, to nam przywracając, co był Adam przez nieposłuszeństwo utracił. A tak należy chrześcijańskiemu człowiekowi Pana Chrystusowych skutków a uczynków naśladować i tego się, czego Chrystus nie czynił, wystrzegać, a to niechaj będzie jakoby jaki snur a wzór, według którego wszystek żywot chrześcijański wieść mamy.

A iżby mógł kto ku temu przyść, iżby chrześcijański żył¹⁰⁸, nic nie jest do tego lepszego, możniejszego i dzielniejszego¹⁰⁹, jedno iżby o tym staranie miał, iżby co dalej, tym więcej dzień pole dnia¹¹⁰ brał rozmnożenie i pochop¹¹¹ w wierze, bo ta jest on ogień, który pali i trawi wszystkie Adamowych niedostatków ostatki i czyni żywot wesoły, wdzięczny i spokojny.

*Eleemosyna*¹⁰³

Cichość

Pokora

Miłość

Posłuszeństwo

Wzór żywota chrześcijańskiego

Brać

rozmnożenie w wierze

¹⁰¹ *na wielkiej baczności miano* – sens: potraktowane ze szczególną uwagą.

¹⁰² *obietnicą* [–] *zastawiać* – opierać się na obietnicy.

¹⁰³ *Eleemosyna* – łac. jałmużna, dar.

¹⁰⁴ *podpomagać* – wspierać.

¹⁰⁵ *w niej omelności żadnej nie poznali* – sens: nie doznali niczego, przez co uznaliby swoją wiarę za błąd.

¹⁰⁶ *podobne* – możliwe do zrobienia.

¹⁰⁷ *cichości* – łagodności, cierpliwości.

¹⁰⁸ *chrześcijański żył* – sens: żył po chrześcijańsku.

¹⁰⁹ *możniejszego i dzielniejszego* – pewniejszego i skuteczniejszego.

¹¹⁰ *dzień pole dnia* – dzień po dniu.

¹¹¹ *pochop* – gorliwość.

Chrześcijanów też prośba na to się ma nawięcej oglądać, iżby przez nie dla Chrystusowego posłuszeństwa to wszystko naprawił, co był przez nieposłuszeństwo Adamowe utracił, abowiem, utraciwszy ten obraz i kształt boski, był z raju wygnan. A niechaj temu wierzy, iż przez Chrystusowe posłuszeństwo obraz i kształt boski naprawi¹¹² i przystęp¹¹³ do Jego królestwa, które jest raj niebieski, częścią¹¹⁴ na tym świecie, jako wzięt a pojęty może być¹¹⁵, częścią też w wiecznym żywocie, jako tam już prawie wzięt a dosięgnion¹¹⁶ będzie, sobie zjedna i sposobi¹¹⁷.

Chwalenie Też to chrześcijańskiemu człowiekowi przystoi i należy, iżby Boga chwalił w Duchu i w prawdzie wszystkie Boże sprawy i dzieła jako dobre, sprawiedliwe, święte pochwalał. A z tych nic nie ganić, które chocia szczęśliwe, chocia przeciwne i niefortunne przypadną¹¹⁸.

*Zmartwych-
wstanie
umarłych* Gdy czas od Boga naznaczony przyjdzie, Chrystus przyjdzie z chwałą i z majestatem sądzić żywe i umarłe, które wielką mocą boską z martwych wzbudzi. Na tym sądzie pospolitym¹¹⁹, ile ich kolwiek będzie, którzy łaski Ewangelijej, która im była oznajmiona i podana, wiarą nie przyjęli, będą na wieczne karanie jako Boży nieprzyjaciele i ci, którzy słowem Jego gardzili, zskazani. A którzykolwiek wzięwszy łaskę Ewangelijej, krzest też przyjęli, wiecznego i szczęśliwego żywota dostaną.

*Boży
nieprzyjaciele*

W którym szczęściu i chwale chrześcijani wiecznie mieszkać będą z Chrystusem, używając Boga i Chrystusa, i żywiąc z Nimi. Bo natenczas Boga i Chrystusa dostatecznie i doskonale oglądają i poznają, jako ich teraz zna i widzi Bóg a Chrystus.

Tej nauki chrześcijańskiej pewnośc i prawda nie skądinąd jest wzięta, tylko z Starego i Nowego Zakonu, które gdy z Ducha Świętego są napisane¹²⁰, jest tego potrzeba, iżby im chrześcijanin wierzył zawždy i wszędzie nie inaczej, jedno jako samemu Bogu, i to za

¹¹² *obraz i kształt boski naprawi* – sens: przywróci częściowo utracone (przez grzech) podobieństwo Bogu.

¹¹³ *przystęp* – wstęp.

¹¹⁴ *częścią* – częściowo.

¹¹⁵ *jako wzięt a pojęty może być* – sens: tyle, ile może być ogarniony i zrozumiany.

¹¹⁶ *prawie wzięt a dosięgnion* – prawdziwie ogarniony i osiągnięty.

¹¹⁷ *sposobi* – pozyska.

¹¹⁸ *chocia szczęśliwe, chocia przeciwne [–] przypadną* – czy trafia się pomyślne, czy niepomyślne.

¹¹⁹ *pospolitym* – powszechnym.

¹²⁰ *z Ducha Świętego [–] napisane* – sens: napisane za natchnieniem Ducha Świętego.

pewne¹²¹ wiedział, iż natenczas Boga słucha, kiedykolwiek co słyszy albo czyta z Pisma Świętego.

Rzecz ku chrześcijańskim rodzicom

A przetoż czyńcie około tego pilność¹²² wy, rodzicy, którzykolwiek potomki swoje ku chwale boskiej wychować chcecie. Proszę też was, chciejcie dobrze wyćwiczyć i wyprawić dziatki swoje w tej boskiej i Chrystusowej nauce, w tym to stanie chrześcijańskim. A o tym ma być największe staranie, wnet z dzieciństwa¹²³ i gdy już dziatki poczynają podrastać, według ich dowcipu¹²⁴ iżby ich tego uczono, co należy żywotowi prawie chrześcijańskiemu¹²⁵, to jest jako o przeźrzeniu Bożym¹²⁶, o Wieczery Pańskiej, o onej świętej a wielkiej tajemnicy Trójce Świętej mają rozumieć i dzierżyć¹²⁷. A jeśli się tak, jako was tu upominam, zachować¹²⁸ będziecie, dwa pożytki wam stąd urosną. Jeden, iż fałszywą nauką nie będą mogli być zwiedzeni już dorośli. Drugi, iż bez wszelakiej pracy prędko i chutliwie¹²⁹ się ku prawdziwej nauce i prawemu pobożństwu udadzą i nakłonią, kiedykolwiek za wolą boską, ze wewnętrznym wezwaniem¹³⁰ będą powołani ku łasce Ewangelijej, iżby zupełny odpust¹³¹ i wszystkich występków przepuszczenie otrzymali dla sprawiedliwości, której Bóg srogo dokazał nad Synem¹³² swoim własnym Jezusem Chrystem, Panem naszym, któremu niechaj będzie cześć i chwała na wieki. Amen.

Do tego, kto będzie czedł Ostafi Trepka

Nic w tym nie trzeba wątpić, iż ten katechizm będzie się tobie barzo krótki i niedostateczny widział. Ale gdy mu się pilnie przypatrzysz

¹²¹ *za pewne wiedział* – uznał za niewątpliwe.

¹²² *czyńcie około tego pilność* – sens: dbajcie, starajcie się o to.

¹²³ *wnet z dzieciństwa* – sens: od razu od najmłodszych lat.

¹²⁴ *według ich dowcipu* – zgodnie z ich pojętnością, możliwością zrozumienia.

¹²⁵ *co należy żywotowi prawie chrześcijańskiemu* – sens: czego wymaga prawdziwie chrześcijański żywot.

¹²⁶ *przeźrzeniu Bożym* – słowie Bożym.

¹²⁷ *dzierżyć* – sądzić.

¹²⁸ *zachować* – postępować.

¹²⁹ *chutliwie* – chętnie.

¹³⁰ *ze wewnętrznym wezwaniem* – sens: z wewnętrznych, duchowych pobudek.

¹³¹ *zupełny odpust* – całkowite odpuszczenie.

¹³² *dla sprawiedliwości, której Bóg dokazał nad Synem* – sens: ze względu na karę, na jaką Bóg skazał Syna.

i to, co jest w nim krótko napisano, uważysz¹³³, zaprawdę to najdziesz i obaczysz, iż to wszystko z Starego i z Nowego Zakonu weń jest zniesiono¹³⁴, co nie tylko małym dziatkom, ale też ludziom dorosłym i w leciech podeszłym¹³⁵ potrzeba ku zbawieniu wiedzieć. Bo nie tylko młokiem może być nazwan młodym dziatkom, ale też całym i dostatecznym pokarmem dorosłym i letnim¹³⁶ ludziom; czego słowy nie trzeba ozdabiać, bo ci, którzy już nauki chrześcijańskiej wiadomość mają i na potym ku łasce Ewanjeliję będąc powołani, mieć będą, tego samą rzeczą dojdą¹³⁷.

Tak hojne i kosztowne boskie potrawy Vergerius, mąż Boży i Chrystusów służebnik (dla którego majątności i dostojenstwa opuścił¹³⁸ i wolał być z Mojżeszem ubogim i niskim w Kościele Pańskim niżli w pałacach niepobożnych mieszkać, a wszystkich rzeczy dostatek i obkwitość mieć) tobie za wielkim staraniem i pilnością omyślawia¹³⁹. Przeto tobie należy i przystoi to jemu wszelaką wdzięcznością oddziaływać¹⁴⁰ i jego wszystkie przedsięwzięcia pobożne a chrześcijańskie Bogu pilnymi prośbami zalecać etc.

Bibliografia

Źródła

- Brenz J., *Catechismus to jest Zupetna nauk chrześcijańska* [—] *który możesz dobrze małą Bibliją nazwać*, tł. O. Trepka, Królewiec 1556
- Hubatsch W., *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 3: *Dokumente*, Göttingen 1968
- Karłowicz J., *Mleko duchowne z r. 1556*, „Prace Filologiczne”, 1, 1885, s. 404–433
- Luther M., *Enchiridion. Catechismus mały prze plebany i kaznodzieje niedouczzone i lud prosty*, tł. J. Radomski, Królewiec 1562
- Malecki J., *Catechismus, to jest Nauka krześcijańska od apostołów dla prostych ludzi we trzech częstkach zamkniona*, Królewiec 1546

¹³³ uważysz – spostrzeżesz.

¹³⁴ jest zniesiono – zostało zgromadzone.

¹³⁵ w leciech podeszłym – w podeszłym wieku.

¹³⁶ letnim – starym.

¹³⁷ samą rzeczą dojdą – sens: zrozumieją bez dodatkowych wyjaśnień i upiększeń.

¹³⁸ majątności i dostojenstwa opuścił – mowa o porzuceniu przez Vergeria w 1549 r. godności biskupa Capodistrii we Włoszech (współcześnie miasta Koper w Słowenii).

¹³⁹ omyślawia – obmyśla.

¹⁴⁰ oddziaływać – odpłacać.

- Seklucjan J., *Catechismus, to jest Krótka, prosta starej wiary chrześcijańskiej nauka*, Królewiec 1549
- Seklucjan J., *Catechismus, to jest Nauka naprzędniejsza i potrzebniejsza ku zbawieniu o wierze krześcijańskiej*, Królewiec 1547
- Seklucjan J., *Simplex textus catechismi. Katechizmu tekst prosty dla prostego ludu*, Królewiec 1545
- Valdés J. de, *Instrucion cristiana para los niños por Juan de Valdés en ocho lenguas / Christliche Kinderlehere*, hrsg. E. Böhmer, Bonn 1883
- [Valdés J., Vergerio P. P.], *Ein edel schriftlich Kleinath und Verehrung*, tl. B. Hagen, Tübingen 1555
- [Valdés J., Vergerio P. P.], *Illustri atque optima spei puero Eberhardo, illustrissimi principis et domini, domini Christophori Ducis Wirtembergensis etc., filio primogenito, munusculum Vergerii exulis Iesu Christi*, [Tübingen] 1554
- [Valdés J., Vergerio P. P.], *Lac spirituale pro alendis ac educandis Christianorum pueris ad gloriam Dei. Munusculum Vergerii* [—] *Domino Nicolao*, [—] *principis D. Nicolai Radivili* [—] *primogenito. Adiecta sunt: Prima christianae religionis elementa* [—] *per Andream Tricesium* [—] *et Mathiam Stoium*, Königsberg [1554–1556?]
- [Valdés J., Vergerio P. P.], *Lacte spirituale, col quale si debbono nutrire e allevare i figliuoli de christiani in gloria di Dio*, Basilea 1549
- [Valdés J., Vergerio P. P.], *Latte spirituale, col quale si debbono nutrire e allevare i figliuoli de Christiani in gloria di Dio*, Pavia 1550
- [Valdés J., Vergerio P. P.], *Upominek, który Vergerius jasnemu panu Mikołajowi* [—] *postał – Mleko duchowne dla karmienia i wychowania chrześcijańskich dzieci ku chwale boskiej*, tl. O. Trepka, Królewiec 1556

Bazy bibliograficzne

- EDIT 16 – *Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo*, <http://edit16.iccu.sbn.it> (25 XII 2020)
- VD 16 – *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, <http://www.vd16.de> (25 XII 2020)

Opracowania

- Bock V., *Die Anfänge des polnischen Buchdrucks in Königsberg. Mit einem Verzeichnis der polnischen Drucke von Hans Weinreich und Alexander Augesdecki*, w: *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, hrsg. A. E. Walter, Köln 2004, s. 127–156
- Böhmer E., *Bibliotheca Wiffeniana. Spanish Reformers of Two Centuries from 1520*, vol. 1, Strassburg 1874
- Buchwald-Pelcowa P., *Aleksander Augesdecki. Królewiec – Szamotuły, 1549–1561(?)*, Wrocław 1972 (Polonia Typographica Saeculi Sedecimi, t. 7)
- Chojnacki W., *Bibliografia polskich druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530–1939*, Warszawa 1966

- Chojnacki W., Szymańska-Jasińska M., *Uzupełnienie do „Bibliografii polskich druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530–1939”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1997, 2, s. 271–285
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: Pomorze, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 32, Kraków 1938
- Jobes K. H., „Got Milk?”. *A Petrine Metaphor in 1 Peter 2.1-3 Revisited*, „Leaven”, 20, 2012, 3, s. 1–6
- Krókowski J., *Wstęp*, w: A. Trzeciecki, *Carmina. Wiersze łacińskie*, oprac. J. Krókowski, Wrocław 1957, s. XVII–XLIII
- Małek J., *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, Toruń 2012
- Nieto J. C., *Juan de Valdés on Catechetical Instruction. The Dialogue on Christian Doctrine and the Christian Instruction for Children*, „Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance”, 36, 1974, 2, s. 253–272
- Pierce R. A., *Pier Paolo Vergerio. The Propagandist*, Roma 2003
- Ptaszyński M., *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu*, Warszawa 2018
- Renaissance Paratexts*, ed. H. Smith, L. Wilson, Cambridge 2011
- Reu J. M., *Quellen zur Geschichte des Katechismus-Unterrichts*, Bd. I/3,1a, Güttersloh 1927
- Rospond S., *Studia nad językiem polskim XVI wieku (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949
- Sembrzycki J., *Die Reise Vergerius nach Polen 1556–1557, sein Freundkreis und seiner Königsberger Flugschriften aus dieser Zeit*, Königsberg 1890
- Winiarska-Górska I., *Staropolskie ewangelickie katechizmy i kancjonały jako książki formacyjne*, w: *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. D. Chemperek, Warszawa 2015, s. 133–169
- Winiarska-Górska I., *Szesnastowieczne przekłady Pisma Świętego na język polski (1551–1599) jako gatunek nowożytnej książki formacyjnej*, Warszawa 2017
- Wotschke T., *Eustachius Trepka. Ein Prediger des Evangeliums in Posen*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, 18, 1903, s. 87–144

Spiritual Milk – A Gift from Pietro Paolo Vergerio in the Polish Translation by Ostafi Trepka of 1556

This article serves to present the Polish edition of a catechetical work by Juan Valdés addressed to children, known as *Spiritual Milk* (1556); its Latin version had been previously edited by Pietro Paolo Vergerio as *Lac spirituale*

(1554). This text consists of two parts: a preliminary study of the work and its critical edition.

The first part recapitulates the bibliographical information on the print in the context of other editions, presumably controlled by Vergerio, published between 1554 and 1556. The introduction discusses the problems that make it possible to understand the context in which the Polish translation appeared: the genre of the text, the place of the Polish edition within other catechetical publications issued in Königsberg around the mid-sixteenth century, the question of the target audience of the Polish translation (to which the Polish translator included adults in addition to children), and the issue of typographical and paratextual solutions used together with their impact on the functionality of the text materialised in print.

The second part presents a transcription of the text with a commentary made according to the contemporary practices of critical editing applied to Old Polish literary texts. It is preceded by a presentation of the edition rules and principles, which also gives the most crucial information about the edition's basis and summarises the main linguistic characteristics of the transcribed text.

Wojciech Kordyzon – asystent na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, w latach 2019–2021 pracował na Wydziale „Artes Liberales” w ramach konsorcjum RESILIENCE (Religious Studies Infrastructure: Tools, Experts, Connections and Centers). Kieruje indywidualnymi projektami badawczymi: *Wiecej niż propaganda. Polskojęzyczny program wydawniczy w Królewcu jako projekt edukacji religijnej i kulturalnej (ok. 1544–1575)* (Narodowe Centrum Nauki, nr 2020/37/N/HS2/00467) oraz *Stulecie sporu, stulecie dialogu. Bernardino Ochino i protestancki dialog polemiczny w Polsce XVI wieku* (program MNiSW „Diamentowy Grant”, nr DI2016003546).

Wojciech Kordyzon – research assistant at the Faculty of Polish Studies, University of Warsaw; in 2019–2021 he worked within the RESILIENCE (Religious Studies Infrastructure: Tools, Experts, Connections and Centers) consortium at the Faculty of ‘Artes Liberales’. The PI of individual research projects: *Beyond Propaganda: Polish Publishing Programme in Königsberg as a Project of Religious and Cultural Education (ca. 1544–1575)* (Narodowe Centrum Nauki, no. 2020/37/N/HS2/00467) and *Age of Controversy, Age of Dialogue: Bernardino Ochino and Protestant Polemical Dialogue in Sixteenth-Century Poland* („Diamentowy Grant” programme financed by the Ministry of Science, no. DI2016003546).

E-mail: wojciech.kordyzon@uw.edu.pl